

**Robert Kotowski
Lidia Michalska-Bracha**

**Sanktuarium
Józefa Piłsudskiego w Kielcach**

**Między pamięcią
a polityką historyczną
II Rzeczypospolitej**

Sanktuarium Józefa Piłsudskiego w Kielcach
Między pamięcią a polityką historyczną II Rzeczypospolitej

Robert Kotowski
Lidia Michalska-Bracha

Sanktuarium Józefa Piłsudskiego w Kielcach

Między pamięcią a polityką historyczną
II Rzeczypospolitej

niepodległa

POLSKA
STULECIE ODZYSKANIA
NIEPODLEGŁOŚCI

Dofinansowano ze środków Programu Wieloletniego NIEPODLEGŁA
na lata 2017–2022 w ramach Programu Dotacyjnego „Niepodległa”

Kielce 2018

Recenzent

prof. zw. dr hab. Marek Przeniosło
Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

Opracowanie redakcyjne

Anna Krakowiak

Opracowanie graficzne

Jarek Dobrołowicz

Korekta

Zespół

Indeks

Oleksii Shabelnyi

Fotografie

Małgorzata Stępnik, Narodowe Archiwum Cyfrowe, Muzeum Narodowe w Kielcach

© Copyright by Muzeum Narodowe w Kielcach, Kielce 2018

ISBN 978–83–62068–39–5

© Copyright by Stowarzyszenie Zbiorowego Zarządzania
Prawami Autorskimi Twórców Dzieł Naukowych
i Technicznych KOPIPOL, Kielce 2018

ISBN 978–83–931069–3–6

Wydawcy

Muzeum Narodowe w Kielcach
pl. Zamkowy 1, 25–010 Kielce
tel. 41 344 40 14, faks 41 344 82 61
e-mail: poczta@mnki.pl
www.mnki.pl

Stowarzyszenie Zbiorowego Zarządzania Prawami Autorskimi
Twórców Dzieł Naukowych i Technicznych KOPIPOL
ul. Warszawska 21 lok. 31, 25–512 Kielce
tel. 41 341 54 39, faks 41 341 54 47
e-mail: kopipol@kopipol.pl
www.kopipol.pl

Druk

JW Projekt
Jacek Wiśniewski
ul. Armii Krajowej 23A/100
27–200 Starachowice

Spis treści

Wstęp 7

Rozdział 1

Przestrzeń pamięci historycznej i polityki. Naczelny Komitet
Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego (1935–1939)

Idea – twórcy – władze 19

Struktury regionalne 44

Miejsca pamięci Józefa Piłsudskiego – formy i rodzaje upamiętnień 54

Rozdział 2

Przestrzeń znaczeń i symboli. Sanktuarium Marszałka
Józefa Piłsudskiego w Kielcach w okresie II Rzeczypospolitej

Idea 79

Środowisko i twórcy 87

Przestrzeń znaczeń i symboli 115

Rozdział 3

Pamięć zakazana – pamięć odzyskana. O powojennych losach
Sanktuarium Józefa Piłsudskiego

Pamięć zakazana 125

Pamięć odzyskana. O rekonstrukcji Sanktuarium 130

Współczesne funkcje muzealnej ekspozycji 146

Zakończenie 157

Aneks 1

Naczelny Komitet Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego.
Propozycja składu, czerwiec 1935 roku 161

Aneks 2

Wykaz miejscowości, w których przebywał Józef Piłsudski, opracowany
w ramach działalności Naczelnego Komitetu Uczczenia Pamięci
Marszałka Józefa Piłsudskiego w Warszawie
(wstępny stan z maja 1939 roku) 169

Bibliografia 173

Summary 185

Wykaz ilustracji 192

Indeks nazwisk 196

*Naród, który traci pamięć,
przestaje być Narodem –
staje się jedynie zbiorem ludzi,
czasowo zajmującym dane terytorium*

J. Piłsudski

Wstęp

Tematyka, dotycząca legendy i kultu Józefa Piłsudskiego oraz jego materialnych upamiętnień w okresie II Rzeczypospolitej, wpisuje się w obszar badań wyznaczany zainteresowaniami z zakresu studiów nad pamięcią zbiorową, pamięcią kulturową. O ich znaczeniu wyraźnie świadczy tocząca się aktualnie dyskusja nad miejscem studiów nad pamięcią we współczesnej refleksji historycznej. Problematyka pamięci zbiorowej, pamięci kulturowej należy z pewnością do tych zagadnień badawczych, którym poświęcono wiele miejsca we współczesnej humanistyce i naukach społecznych. Na kształcie tych dyskusji zaważyły głosy wielu badaczy podejmujących ważne zagadnienia dotyczące funkcjonowania pamięci w przestrzeni kulturowej i społecznej, w tym rozważania Pierre’a Nory, Jacquesa Le Goffa, Paula Ricoeura, Aleidy Assmann, Jana Assmanna, Barbary Szackiej, Andrzeja Szpocińskiego, Krzysztofa Pomiana, Marcina Kuli i wielu innych, których nie sposób w tym miejscu wszystkich wymienić¹. Ich udział w ogólnej debacie nad pamięcią zbiorową, pamięcią kulturową wpłynął w sposób zasadniczy na zauważalny w ostatnich dziesięcioleciach wyraźny wzrost zainteresowania studiami nad pamięcią, określane często w literaturze przedmiotu swoistym „zwrotem pamięciowym”².

¹ Zob. m.in.: P. Nora, *Entre Mémoire et Histoire. La problématique des lieux*, w: *Les Lieux de memoire*, vol. 1, Paryż (Gallimard) 2008, s. 23–43; P. Ricoeur, *Pamięć, historia, zapomnienie*, przekład J. Margański, Kraków 2006; J. Le Goff, *Historia i pamięć*, Warszawa 2007; A. Assmann, *Przestrzenie pamięci. Formy i przemiany pamięci kulturowej*, w: *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, red. M. Saryusz-Wolska, Kraków 2009, s. 101–142; J. Assmann, *Kultura pamięci*, w: tamże, s. 59–100; B. Szacka, *Czas przeszły, pamięć, mit*, Warszawa 2006; A. Szpociński, P.T. Kwiatkowski, *Przeszłość jako przedmiot przekazu*, Warszawa 2006; M. Kula, *Między przeszłością a przyszłością. O pamięci, zapomnianiu i przewidywaniu*, Poznań 2004; K. Pomian, *Historia. Nauka wobec pamięci*, Lublin 2006.

² Por.: M. Saryusz-Wolska, *Wprowadzenie*, w: *Pamięć zbiorowa i kulturowa*, s. 7.

W refleksji nad pamięcią zbiorową, pamięcią kulturową obszar przemysłów wyznaczają kluczowe dla tych badań definicje pamięci, wypracowane na gruncie klasycznych już dzisiaj koncepcji Maurice’a Halbwachsa³, Pierre’a Nory, a także innych wymienionych już badaczy. Na użytek rozważań podjętych w niniejszej książce można się odwołać do socjologicznego ujęcia pamięci zbiorowej, autorstwa Barbary Szackiej, rozumianej jako zbiór wyobrażeń pewnej zbiorowości o przeszłości, które są „selekcjonowane i przekształcane zgodnie z własnymi standardami kulturowymi i przekonaniami światopoglądowymi”⁴.

Podobne sądy o metaforycznym charakterze pamięci kulturowej odnajdujemy w stwierdzeniach Jana Assmanna, niemieckiego egiptologa i kulturoznawcy, który odwołuje się do zagadnienia utrwalania pamięci w oparciu o figury pamięci, nośniki i miejsca. Pamięć kulturowa ma w efekcie dla niemieckiego badacza ponadindywidualny charakter i, co istotne, podlega oddziaływaniu społecznych i kulturowych uwarunkowań. Opiera się na zjawisku instytucjonalizacji i materializacji pamięci, a w konsekwencji, na upamiętnianiu przeszłości w jej „zewnętrznych materialnych i rytualnych formach”⁵.

Inny niemiecki badacz – Christoph Cornelißen – uznał kulturę pamięci za pojęcie nadrzędne dla wszelkich możliwych form świadomej pamięci wydarzeń historycznych, osobistości i procesów, niezależnie od tego, czy są one natury estetycznej, politycznej czy kognitywnej. Obejmuje ono, oprócz form ahistorycznej czy wręcz antyhistorycznej pamięci zbiorowej, wszystkie inne sposoby reprezentacji historii, w tym dyskurs naukowo-historyczny oraz „prywatne” wspomnienia, o ile zostawiły one ślady w przestrzeni publicznej. Jako podmioty tej kultury występują jednostki, grupy społeczne lub wręcz narody i państwa⁶.

W Polsce określenie „kultura pamięci” pojawiło się około 2010 roku i wciąż jeszcze jest rzadko stosowane. W 2014 roku ukazał się interdyscyplinarny leksykon terminów kultury pamięci *Modi memorandi*, pod redakcją Magdaleny Saryusz-Wolskiej i Roberta Traby, we współpracy z Joanną Kalicką⁷. Autorami stu osiemdziesięciu haseł uporządkowanych alfabetycznie są przedstawiciele kilkunastu dyscyplin humanistycznych: historycy, socjologowie, kulturoznawcy,

³ M. Halbwachs, *Společne ramy paměti*, tłum. i wstęp M. Król, Warszawa 1969.

⁴ B. Szacka, *Czas przeszły*, passim.

⁵ J. Assmann, *Kultura paměti*, s. 59–100.

⁶ C. Cornelißen, *Czym jest kultura paměti. Pojęcie – metody – perspektywy*, tłum. E. Bałajewska-Miglus, w: *Konteksty paměti. Antologia*, red. K. Kończal, Warszawa 2014, s. 255.

⁷ *Modi memorandi. Leksykon kultury paměti*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, współpraca J. Kalicka, Warszawa 2014.

literaturoznawcy, medioznawczy, politolodzy, archeolodzy, historycy sztuki. Profesor Ryszard Nycz w recenzji tak pisał o tym wydawnictwie:

» *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci* – to znakomity i nowatorski wynik współpracy wielodyscyplinowego zespołu wybitnych specjalistów. Pozwala nam odkryć nowy kontynent w świecie ludzkiej aktywności i humanistycznej refleksji: kulturę pamięci – i równocześnie wyposaża nas w narzędzia do jego poznania. „Kultura pamięci” okazuje się nie tyle osobnym terytorium, co istotnym wymiarem całej kultury⁸.

Wydaje się więc, że pamięć kulturowa, rozumiana również jako kultura pamięci, postrzegana może być jako pewna konstrukcja semantyczna czy wyobrażeniowa przestrzeń, pozostająca w sferze oddziaływania różnorodnych kontekstów – historycznych, politycznych, światopoglądowych i innych. W rozważaniach tych kluczowe staje się stanowisko badawcze Krzysztofa Pomiana, który, koncentrując swoje badania na koncepcji kultury pamięci, zwraca uwagę, że:

» Pamięć utrzymuje szczególnie bliskie stosunki z przestrzenią zarówno fizyczną, jak społeczną, semiotyczną i myślową. Dotyczy to pamięci jednostkowej, zlokalizowanej w mózgu każdego osobnika, a zarazem na zewnątrz: w zapisach, obrazach, znakach i innych pomocach mnemotechnicznych. Dotyczy to chyba w jeszcze większym stopniu pamięci zbiorowej przechowywanej przecież nie tylko przez jednostki, ale również, w postaci uprzedmiotowionej, przez instytucje, które są jej depozytariuszami, bądź dlatego, że powołano je w tym celu, jak muzea, biblioteki, archiwa, służby ochrony zabytków, komitety obchodów rocznicowych, bądź dlatego, że zajmują się tym w ramach swej właściwej działalności⁹.

Punktem odniesienia, dla określonego w ten sposób zakresu badawczego książki, jest przestrzeń symboliczna Sanktuarium Marszałka Józefa Piłsudskiego, szczególnego „miejsca pamięci”, jakie zostało ufundowane w Kielcach w 1938 roku, w zabytkowym pałacu biskupów krakowskich, ówczesnej siedzibie kieleckiego Urzędu Wojewódzkiego, w ramach ogólnopolskiej akcji upamiętniania miejsc związanych z działalnością niepodległościową Piłsudskiego

⁸ Z recenzji wydawniczej R. Nycza, zob. *Modi memorandi*.

⁹ K. Pomian, *Pamięć podzielona: miejsca pamięci w Europie jako zjawisko polityczne i kulturowe*, „Przegląd Polityczny” 2008, nr 89, s. 4–11 (dostęp 7.10.2018).

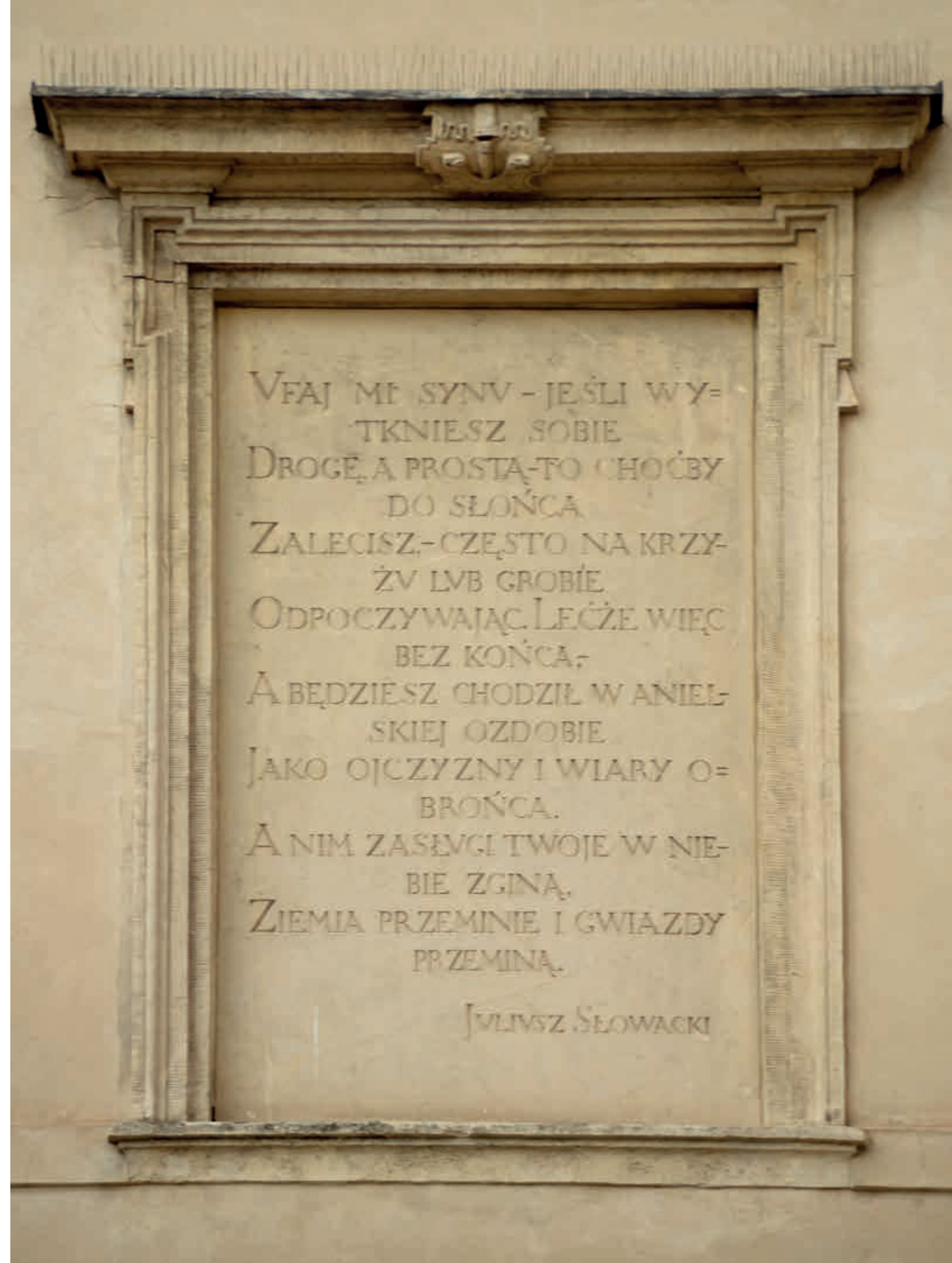

i Legionów Polskich. Stosując przy tym termin „miejsca pamięci” w takim rozumieniu, jaki został wypracowany na gruncie koncepcji wspomnianego już wyżej Pierre’a Nory, ale także na gruncie koncepcji „semioforów” Krzysztofa Pomiana¹⁰. Pozwala to w konsekwencji na pokazanie wieloznacznego charakteru Sanktuarium Józefa Piłsudskiego, jako nośnika i określonego systemu znaczeń w przestrzeni społecznej II Rzeczypospolitej, współcześnie zaś muzeum, będącym uzupełnieniem i katalizatorem kultury pamięci.

Szczegółowej analizie poddano więc zagadnienia dotyczące historycznych uwarunkowań oraz ideowych treści legendy Piłsudskiego, a także jej politycznej funkcji i przejawów upamiętniania miejsc historycznych związanych z Józefem Piłsudskim i Legionami Polskimi z lat trzydziestych XX w. W takim ujęciu kluczowe stało się więc omówienie zewnętrznych instytucjonalnych i materialnych form kultu Marszałka, które zostały zainicjowane przez, powołany już po jego śmierci w 1935 roku, Naczelny Komitet Uczczenia Marszałka Józefa Piłsudskiego w Warszawie. Działalność tego komitetu z lat 1935–1939 pozwoliła nie tylko na wskazanie ogólnych tendencji w kształtującym się wówczas kulcie Marszałka, ale także na charakterystykę ogólnopolskich i regionalnych inicjatyw upamiętniania postaci Piłsudskiego. Wszystkie te aspekty mają równoważne znaczenie dla ostatecznego kształtu badań nad funkcjonowaniem Sanktuarium w pamięci zbiorowej społeczeństwa II Rzeczypospolitej, ale także czasów powojennych i współczesnych.

Tak sformułowana koncepcja książki została oparta na trzech wiodących zagadnieniach badawczych, odpowiadających kolejnym rozdziałom pracy, zatytułowanym: *Przestrzeń pamięci historycznej i polityki. Naczelny Komitet Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego (1935–1939) oraz Przestrzeń znaczeń i symboli. Sanktuarium Józefa Piłsudskiego w Kielcach w okresie II Rzeczypospolitej*, co w pełni oddaje szerokie *spectrum* zagadnień dotyczących zarówno mechanizmów kształtowania się instytucjonalnych form kultu Józefa Piłsudskiego w latach trzydziestych XX stulecia, jak również jego regionalnych odniesień. Całość rozważań zamyka swoisty epilog: *Pamięć zakazana – pamięć odzyskana. O powojennych losach Sanktuarium Józefa Piłsudskiego*. Ostatni rozdział, wykraczający poza ramy chronologiczne okresu międzywojennego, został poświęcony problematyce „odzyskiwania” pamięci o Sanktuarium w okresie powojennym i inicjatywie jego rekonstrukcji na przełomie lat 80./90. XX w. oraz bardzo ważnym, współczesnym funkcjom, jako ekspozycji muzealnej w Muzeum Narodowym w Kielcach.

¹⁰ P. Nora, *Entre Mémoire et Histoire*, s. 23–43; K. Pomian, *Historia. Nauka*, s. 100–102, 120–139.

Podstawę źródłową do ustaleń badawczych w niniejszej pracy stanowią przede wszystkim akta Naczelnego Komitetu Uczczenia Marszałka Józefa Piłsudskiego (1935–1939), przechowywane w Archiwum Akt Nowych w Warszawie, uzupełnione dokumentacją Związku Legionistów Polskich. Komendy Naczelnej w Warszawie oraz Federacji Polskich Związków Obrońców Ojczyzny (1928–1939). Ponadto wykorzystano akta dotyczące obchodów rocznicowych w województwie kieleckim, działalności Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, Starostwa Powiatowego Kieleckiego z lat międzywojennych oraz Urzędu Wojewódzkiego Kieleckiego z okresu II Rzeczypospolitej i czasów powojennych z zasobów Archiwum Państwowego w Kielcach. Kwerendą objęto również zasoby archiwalne Muzeum Narodowego w Kielcach oraz Narodowego Archiwum Cyfrowego z uwagi na wyjątkowe znaczenie pozyskanej dokumentacji ikonograficznej, stanowiącej niezwykle cenne źródło w pracach nad rekonstrukcją Sanktuarium. Nieocenioną rolę w tych badaniach przypisać należy źródłom prasowym, w tym prasie ogólnopolskiej: „Naród i Wojsko”, „Polska Zbrojna”, „Przegląd Tygodniowy”, „Kurier Warszawski” oraz regionalnej „Gazecie Kieleckiej”. Stanowią one istotne świadectwo pamięci historycznej, będące odzwierciedleniem nastrojów społecznych w schyłkowych latach II Rzeczypospolitej.

Tematyka badawcza zaprezentowana w niniejszej książce podejmowana już była w dotychczasowej historiografii, o czym świadczą monograficzne opracowania i szczegółowe studia autorów, takich jak m.in.: Heidi Hein-Kircher, Piotr Cichoracki, Waldemar Paruch, Urszula Oettingen, Jolanta Załęczny. W materiałach tych analizowano kult i legendę Józefa Piłsudskiego oraz akcje trwałych upamiętnień jego postaci w II Rzeczypospolitej¹¹. Niemniej problematyka dotycząca roli i funkcji Sanktuarium Marszałka Józefa Piłsudskiego w przestrzeni społecznej końca lat trzydziestych XX stulecia, a także „odzyskiwania” jego pamięci w czasach powojennych i współczesnych ekspozycyjnych funkcji nie doczekała się odrębnego i całościowego opracowania, stąd zdaniem autorów ma szansę stać się ważnym postulatem badawczym w dalszych badaniach nad kultem i pamięcią Piłsudskiego. Tematyka ta dotyczy wreszcie też zagadnienia rocznicowego kalendarza historycznego II Rzeczypospolitej i czasów współczesnych. Książka wpisuje się w przypadające w tym roku jubileusze: 80-lecia utworzenia Sanktuarium oraz 100. rocznicy odzyskania niepodległości.

Publikacja powstała w ramach Programu Wieloletniego NIEPODLEGŁA na lata 2017–2022 w ramach Programu Dotacyjnego „Niepodległa” realizowanego przez Muzeum Narodowe w Kielcach i Stowarzyszenie Zbiorowego Zarządzania Prawami Autorskimi Twórców Dzieł Naukowych i Technicznych „Kopipol”.

¹¹ Zob. bibliografia.

Rozdział 1

Przestrzeń pamięci historycznej i polityki. Naczelny Komitet Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego (1935–1939)

Idea – twórcy – władze

Problematyka rozwijanej w okresie II Rzeczypospolitej legendy legionowej i kultu Józefa Piłsudskiego doczekała się w historiografii pokaźnej literatury przedmiotu. Szczegółowej analizie poddano zagadnienia dotyczące ideowych podstaw tej legendy, jej politycznej roli i funkcji, historycznych uwarunkowań i źródeł, czynników ją kształtujących i przewartościowań, a wreszcie też różnorodnych form i przejawów upamiętniania miejsc historycznych związanych z Józefem Piłsudskim i Legionami Polskimi. Z obszernej bibliografii na ten temat wystarczy odnieść się w tym miejscu jedynie do kilku wybranych prac, by zwrócić uwagę na dużą aktualność i znaczenie tych zainteresowań badawczych dla szerszych studiów nad kulturą pamięci i jej funkcjonowaniem w przestrzeni społecznej II Rzeczypospolitej¹.

¹ Por. m.in.: H. Hein-Kircher, *Kult Piłsudskiego i jego znaczenie dla państwa polskiego 1926–1939*, Warszawa 2008 (tam również dalsza literatura przedmiotu); P. Cichoracki, *Naczelny Komitet Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego 1935–1939 – mechanizmy działania*, „Dzieje Najnowsze” 2002, z. 4, s. 37–50; tenże, *Z nami jest On. Kult Marszałka Piłsudskiego w wojsku w latach 1926–1939*, Wrocław 2001; tenże, *Legenda i polityka. Kształtowanie się wizerunku Marszałka Józefa Piłsudskiego w świadomości zbiorowej społeczeństwa polskiego w latach 1918–1939*, Kraków 2005; W. Paruch, *Myśl polityczna obozu piłsudczykowskiego 1926–1939*, Lublin 2005; tenże, *Legenda Komendanta: rola kultu Józefa Piłsudskiego w kształtowaniu oficjalnej ideologii państwowej II Rzeczypospolitej*, w: „Ojczyzna obrońcy swemu”. *Weterani i kombataneci jako problem polityczny i społeczny w Polsce w XX wieku*, red. M. Kornat, M. Kruszyński i T. Osiński, Lublin–Warszawa 2017, s. 137–154; D. Nałęcz, T. Nałęcz, *Józef Piłsudski. Legendy i fakty*, Warszawa 1986; J. Zaleczny, *Kult Piłsudskiego przed i po maju*, „Niepodległość i Pamięć” 2016, nr 3, s. 54–90.

Legenda i kult Piłsudskiego, oparte na stałych komponentach, podlegały w okresie międzywojennym oddziaływaniom różnorodnych czynników natury politycznej i ideowej, a w konsekwencji także przewartościowaniom. Na kształcie tej legendy zaważył w równym stopniu stosunek do przeszłości i tradycji narodowej, jak również społeczne zapotrzebowanie na określone mity historyczne oraz polityczna rzeczywistość II Rzeczypospolitej. Miały one z pewnością równoważne znaczenie, a odwołując się do współczesnej perspektywy badawczej z zakresu kultury pamięci można użyć stwierdzenia, że współtworzyły legendę i kult Piłsudskiego na poziomie pamięci kulturowej i polityki historycznej².

Charakteryzując legendę Piłsudskiego, która swoimi źródłami sięgała czasów Wielkiej Wojny, wyodrębnia się kilka jej etapów, wyznaczanych cezurami odzyskania niepodległości w 1918 roku, przewrotu majowego z 1926 roku oraz śmiercią Marszałka³. Ta ostatnia otwierała kolejny już dla II Rzeczypospolitej etap kultu Piłsudskiego, jaki przypadł na lata 1935–1939. Uroczystości pogrzebowe Marszałka, towarzyszący im ceremoniał i ich polityczny wydźwięk, a wreszcie też narosła wokół jego osoby legenda, przyczyniły się do ugruntowania w ówczesnej przestrzeni publicznej określonego wizerunku bohatera – „Wskresiciela Polski”, „Ojca Ojczyzny” i „Wodza Narodu”. Wizerunek ten podlegał mitologizacji, mając stać się czynnikiem konsolidacji narodowej⁴. Zgodnie z przyjętą retoryką przez ówczesne środowiska polityczne, „stróżem i wykonawcą” „ideowego testamentu” Piłsudskiego miał być naród polski, odpowiedzialny „za wypełnienie swej misji przed historią i przyszłymi pokoleniami”⁵. W tej samej ideowej wymowie utrzymana była retoryka wielu tytułów prasowych związanych z obozem piłsudczykowski. Tygodnik „Naród i Państwo” z 1936 roku silnie odwoływał się do idei testamentu Marszałka i jego wskazań w aktualnym życiu społecznym i politycznym. Na łamach tygodnika zauważano, że „Każda praca, dzisiaj podejmowana, musi być podejmowana z troską o zasadniczą zgodność jej z duchem dążeń i myśli Józefa Piłsudskiego”, przy zachowaniu poczucia zwiększonej odpowiedzialności zbiorowej. Na co kładziono szczególny nacisk⁶.

² Zob. m.in.: M. Kula, *Między przeszłością a przyszłością. O pamięci, zapominaniu i przewidywaniu*, Poznań 2004; K. Pomian, *Historia. Nauka wobec pamięci*, Lublin 2006; *Pamięć i polityka historyczna. Doświadczenia Polski i jej sąsiadów*, red. S. Nowinowski, J. Pomorski i R. Stobiecki, Łódź 2008; *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, red. M. Saryusz-Wolska, Kraków 2009.

³ W. Paruch, *Legenda Komendanta*, s. 138.

⁴ Tamże, s. 143; P. Cichoracki, *Legenda i polityka*, s. 76–91; H. Hein-Kircher, *Kult Piłsudskiego*, 61–76.

⁵ *To już trzecia rocznica*, „Naród i Wojsko” 1938, nr 19, s. 1.

⁶ *Pod sztandarem wiary w lepszą Polskę*, „Naród i Państwo” 1936, nr 1, s. 1.

To właśnie wówczas, w atmosferze dyskusji toczących się wokół „ideowego testamentu Wodza”, rozwinęto na szeroką skalę ogólnopolską akcję „trwałego upamiętniania czynów” Piłsudskiego. W sensie instytucjonalnym zainicjował ją i nadzorował na poziomie centralnym Naczelny Komitet Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Warszawie (NKUPMJP). Jego działalność jest bardzo dobrze udokumentowana źródłowo, ze względu na zachowane obszerne materiały archiwalne w Archiwum Akt Nowych, uzupełnione dodatkowo źródłami prasowymi⁷. Umożliwiają one omówienie akcji upamiętniania miejsc historycznie związanych z Legionami Polskimi i Piłsudskim na terenie całego kraju, nie tylko w wymiarze ogólnopolskim, ale także regionalnym i lokalnym. Działalność NKUPMJP była już przedmiotem badań historyków, jakie podejmowano przy okazji szerszych studiów nad legendą i kultem Marszałka, czego przykładem są m.in. prace Heidi Hein-Kircher i Piotra Cichorackiego⁸. Nie wyczerpują one jednak w całości tego zagadnienia, przede wszystkim jeśli chodzi o regionalne inicjatywy upamiętniające postać Józefa Piłsudskiego na terenie II Rzeczypospolitej, stąd problematykę tę cechuje nadal duża aktualność⁹.

NKUPMJP powołano do życia na Zamku Królewskim w Warszawie 6 czerwca 1935 roku pod patronatem ówczesnego prezydenta Rzeczypospolitej Ignacego Mościckiego, który był też jednym z pomysłodawców komitetu¹⁰. Sama inicjatywa narodziła się jednak nieco wcześniej. O komitecie jest już bowiem mowa w okólniku Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem z 28 maja 1935 roku, jaki został wystosowany do prezesów Rad Wojewódzkich w sprawie organizacji uroczystości upamiętniających osobę zmarłego Marszałka¹¹. W akcie

⁷ AAN, NKUPMJP, sygn. 1–48.

⁸ H. Hein-Kircher, *Kult Piłsudskiego*, passim; P. Cichoracki, *Naczelny Komitet Uczczenia*, s. 37–50; tenże, *Legenda i polityka*, passim.

⁹ Por. m.in.: W.L. Ząbek, *Pomniki i miejsca upamiętniające Marszałka Józefa Piłsudskiego na Mazowszu*, w: *Dziedzictwo kulturowe Mazowsza*, t. 2, red. M. Sołtysiak, A. Stawarz, Warszawa 2002; U. Oettingen, *Rola miejsc pamięci narodowej związanych z osobą Józefa Piłsudskiego w kształtowaniu świadomości regionu świętokrzyskiego w latach 1919–1939*, w: *Województwo kieleckie i świętokrzyskie w latach 1919–2009. Bilans sukcesów i niepowodzeń*, red. E. Słabińska, Kielce 2010, s. 62–78; A. Kifer, *Obchody rocznic historycznych w województwie kieleckim w okresie międzywojennym. Lokalny kontekst pamięci kulturowej*, praca doktorska napisana pod kierunkiem L. Michalskiej-Brachy, Kielce 2018, s. 270 i nn. (Biblioteka Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach).

¹⁰ AAN, NKUPMJP, sygn. 1, k. 1; sygn. 2, k. 1, 10–11; „Kurier Warszawski” 1935, nr 154 (wydanie wieczorne), s. 12; *Inauguracyjne posiedzenie Naczelnego Komitetu Uczczenia Marszałka Józefa Piłsudskiego*, „Polska Zbrojna” 1935, nr 156, s. 1–2; *Naczelny Komitet Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego*, „Przegląd Tygodniowy” 1935, nr 74, s. 1.

¹¹ AAN, NKUPMJP, sygn. 3, k. 72.

utworzenia NKUPMJP określona została główna idea tej instytucji, w równym stopniu wpisująca się pod względem treści w przestrzeń ówczesnej polityki, jak i pamięci historycznej:

» My, współcześni Józefa Piłsudskiego, świadkowie jego wielkich czynów, a również jego podkomendni, żołnierze i uczniowie, którym dane było w jego epoce żyć i pracować – w przekonaniu, iż cały naród z poczynaniami naszymi się jednoczy – przystępujemy do stworzenia pomników, które byłyby godnym uczczeniem pamięci zmarłego wodza – i w tym celu powołani przez Prezydenta Rzeczypospolitej – konstituujemy się pod jego przewodnictwem jako: naczelny komitet uczczenia pamięci marszałka Józefa Piłsudskiego¹².

Początkowo prace nad utworzeniem ogólnopolskiego komitetu upamiętniającego postać Marszałka przebiegały dwutorowo. Z taką samą inicjatywą, jaką zgłosiły koła rządowe w postaci wspomnianego NKUPMJP, wystąpiły również środowiska kombatanckie. Chodzi w tym przypadku o projekt instytucji pod nazwą: Narodowy Komitet Uczczenia Marszałka Piłsudskiego, jaki chciano powołać w kręgach byłych wojskowych, w tym w Polskim Związku Obrońców Ojczyzny i Unii Polskich Związków Obrońców Ojczyzny. Z wielu względów zwrócić należy uwagę na rolę, jaką w tej inicjatywie odegrały środowiska kombatanckie skupione wokół Federacji Polskich Związków Obrońców Ojczyzny (FPZOO), która pełniła dość istotną funkcję społeczno-politycznego zaplecza dla obozu piłsudczyków¹³. Organizacja ta, zarejestrowana 22 października 1928 roku, zrzeszała stowarzyszenia byłych wojskowych z okresu Wielkiej Wojny, rezerwistów oraz „związki historyczne skupiające kombatanów sprzed I wojny światowej”¹⁴. Swoje należne miejsce znalazły w niej również towarzystwa skupiające weteranów powstania 1863 roku, w tym Towarzystwo Przyjaciół Weteranów 1863 roku, Związek byłych Uczestników Powstań Narodowych RP oraz Stowarzyszenie Wzajemnej Pomocy Uczestników Powstania 1863 roku w Warszawie¹⁵. Środowiska te odgrywały znaczącą rolę w kształtującym się w okresie II Rzeczypospolitej kulcie Piłsudskiego i legendzie legionowej. Dziedzictwo dziewiętnastowiecznego mitu powstańca i tradycji powstania styczniowego stało się w konsekwencji integralną częścią legendy legionowej,

¹² „Kurier Warszawski” 1935, nr 155 (wydanie poranne), s. 4.

¹³ AAN, Federacja Polskich Związków Obrońców Ojczyzny (1928–1939), sygn. 3.

¹⁴ A. Niewęgłowska, *Federacja Polskich Związków Obrońców Ojczyzny (1928–1939)*, Warszawa 2011, s. 11.

¹⁵ Tamże, s. 180–182, 188.

a także gwarantem, tak często podkreślanej w środowiskach kombatanckich ciągłości idei niepodległościowej oraz trwałości takich cech, jak męstwo i poświęcenie w walce o niepodległość czy ofiara krwi poniesiona dla Ojczyzny¹⁶. Znanych jest wiele przykładów przemówień, nie tylko zresztą samego Piłsudskiego, na temat wspólnoty ideowej powstańców styczniowych i ich „duchowych spadkobierców” – legionistów. Choć w środowisku weteranów 1863 roku to

¹⁶ Szerzej zob.: L. Michalska-Bracha, *Weterani 1863 roku w II Rzeczypospolitej – struktury organizacyjne – system opieki*, w: „Ojczyzna obrońcy swemu”. *Weterani i kombatancki jako problem polityczny i społeczny w Polsce w XX wieku*, red. M. Kornat, M. Kruszyński i T. Osiński, Lublin–Warszawa 2017, s. 57–73; A.E. Markert, *Gloria Victis. Tradycje Powstania Styczniowego w Drugiej Rzeczypospolitej*, Pruszków 2004; J. Załęczny, *Żywe pomniki bohaterstwa, czyli o szacunku dla weteranów Powstania Styczniowego w II Rzeczypospolitej*, „Niepodległość i Pamięć” 2013, nr 1–2, s. 47–68.

szczególnie jego słowa budziły ożywione emocje, począwszy od Dekretu Naczelnego Wodza z 21 stycznia 1919 roku o zaliczeniu weteranów do szeregów Wojska Polskiego z prawem noszenia munduru w dni uroczyste¹⁷. W rozkazie wydanym do żołnierzy 22 stycznia 1921 roku nawiązywał do tych kwestii również gen. Kazimierz Sosnkowski, ówczesny Minister Spraw Wojskowych i „opiekun” weteranów 1863 roku:

» Dnia dzisiejszego święcimy 58 rocznicę wybuchu powstania styczniowego. Dziadowie wasi i ojcowie poszli w bój, z Rosją. Poszli bez mundurów, bardzo często bez broni i żywności, lecz z wielkim ideałem w sercu, wielką ofiarną miłością do Matki-Ojczyzny, na ołtarzu której ochoczo składali swą krew i mienie. Walczyli dzielnie i wytrwale przez rok przeszło podtrzymując nierówny bój. Ulegli w końcu przemocy potężnego wroga. Ale choć walka ta zakończyła się klęską, choć wielu z nich padło, wielu pognano na Sybir, trud ich i wysiłek nie poszedł na marne. Odnowili oni tradycję bohaterskich walk o niepodległość, krwią swoją uczynili sprawę Polski nieśmiertelną i przekazali wam,

¹⁷ Dziennik Rozkazów Wojskowych z 23 stycznia 1919, nr 7, poz. 278, s. 177–178.

żołnierze, wolnej i niepodległej już Polski, testamentem krwią serdeczną pisany, świetny przykład, z jaką wytrwałością i zaparciem się walczyć należy o całość granic wspólnej naszej Matki najdroższej, Najjaśniejszej Rzeczypospolitej¹⁸.

Charakteryzując FPZOO należy zwrócić uwagę na jeszcze dwie inne kwestie. Po pierwsze, na rolę, jaką w strukturach tego stowarzyszenia odegrał propiłsudczykowski Związek Legionistów Polskich, który pod względem liczebności plasował się na trzeciej pozycji w FPZOO. We władzach FPZOO zasiadali zresztą znani działacze ZLP i członkowie Zarządu Głównego tej organizacji¹⁹. Po drugie, nie bez znaczenia jest fakt, że przedstawiciele FPZOO pełnili wówczas istotne funkcje w życiu politycznym II Rzeczypospolitej, w tym we władzach państwowych oraz w parlamencie²⁰. Świadczyło to bardzo wyraźnie o postępującym procesie upolitycznienia ruchu kombatanckiego w ramach FPZOO. Prezes tego zrzeszenia, gen. Roman Górecki (1889–1946) od października 1935 roku do 15 maja 1936 roku pełnił funkcję ministra przemysłu i handlu w rządzie Mariana Zyndrama-Kościałkowskiego. Był także posłem na Sejm III, IV, V kadencji z ramienia BBWR i Obozu Zjednoczenia Narodowego. Z wykształcenia doktor prawa, posiadał legionowy rodowód, służył w II Brygadzie Legionów Polskich, a następnie w intendenturze Komendy Legionów i Polskiego Korpusu Posiłkowego. Po odzyskaniu niepodległości do 1927 roku pozostawał czynny w szeregach Wojska Polskiego. Po przeniesieniu do rezerwy powierzono mu prezesurę Banku Gospodarstwa Krajowego²¹. Jemu też, jako zagorzałemu zwolennikowi Piłsudskiego, przypisać należy wiodącą rolę w próbie powołania przez środowisko FPZOO komitetu upamiętniającego osobę Piłsudskiego, przynajmniej na pewnym etapie. Inny z liderów FPZOO, wspomniany wyżej ppłk Marian Zyndram-Kościałkowski (1892–1946), prezes Związku Rezerwistów Polskich, był wiceprezesem BBWR w latach 1927–1930 i posłem II, IV, V kadencji. Pełnił ponadto funkcję ministra spraw wewnętrznych (czerwiec 1934 – październik 1935) oraz premiera (październik 1935 – maj 1936)²².

¹⁸ *Weterani 1863 r. w sześćdziesiątą rocznicę powstania*, red. J.A. Święcicki, Warszawa 1923, s. 6.

¹⁹ Szerzej zob.: E. Kossewska, *Związek Legionistów Polskich*, s. 56.

²⁰ A. Wojtaszak, *Kombatancki i wojskowi w parlamencie polskim*, w: „*Ojczyzna obrońcy swemu*”, s. 107.

²¹ *Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej*, red. J. Majchrowski przy współpracy G. Mazura, K. Stepana, Warszawa 1994, s. 39.

²² T. Jędruszcak, *Kościałkowski Marian Zyndram*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 14, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968–1969, s. 392–394.

Do pierwszego zebrania inicjującego powstanie komitetu upamiętniającego Piłsudskiego, założonego przez środowisko FPZOO, doszło już 16 maja 1935 roku, a zatem kilka tygodni wcześniej niż miało to miejsce w przypadku posiedzenia inauguracyjnego NKUPMJP. Jak poświadcza dokumentacja źródłowa, w zebraniu uczestniczyło około 200 osób, reprezentujących 122 związki, organizacje i stowarzyszenia społeczne. W prezydium zasiedli: wspomniany już generał Górecki, Józef Ryszkiewicz – członek komitetu redakcyjnego pisma „Naród i Wojsko” oraz członek propiłsudczykowski Związku Legionistów Polskich, Jan Walewski – poseł z ramienia Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem oraz redaktor pisma „Naród i Wojsko”, Helena Sujkowska – wiceprzewodnicząca Unii Polskich Związków Obrońców Ojczyzny²³.

Główną rolę w tej inicjatywie przejął Artur Śliwiński, który w efekcie też stanął na czele komitetu²⁴. Śliwiński (1877–1953), historyk i publicysta, w latach 1935–1938 pełnił funkcję senatora IV i V kadencji oraz dyrektora Polskiego Banku Komunalnego (1935–1939). Przede wszystkim jednak należał do grona współpracowników Piłsudskiego z okresu Wielkiej Wojny. Był wówczas współzałożycielem Polskiej Organizacji Narodowej, a od lipca 1917 roku członkiem Tymczasowej Rady Stanu²⁵. Mając świadomość, że równolegle w kręgach rządowych trwają prace nad powołaniem NKUPMJP, Śliwiński przedstawił ówczesnemu premierowi Waleremu Ślawkowi projekty upamiętnienia osoby Piłsudskiego, jakie zgłoszone zostały na posiedzeniu komitetu FPZOO z 16 maja 1935 roku. W konsekwencji doszło do scalenia obydwu inicjatyw, ale już pod egidą NKUPMJP. Istotna w tym przypadku wydaje się również rola samego Walerego Śławka (1879–1939), bliskiego współpracownika Piłsudskiego jeszcze z okresu działalności w organizacjach paramilitarnych przed I wojną światową, a następnie w I Brygadzie Legionów Polskich. Ślawek, prezes BBWR (1928–1935) i Związku Legionistów Polskich od 1923 roku, poseł na Sejm (1928–1938), trzykrotnie sprawował urząd premiera, ostatni raz od marca do października 1935 roku, a więc w okresie, na który przypadła śmierć Piłsudskiego i powołanie struktur NKUPMJP²⁶. Do końca pozostając wierny jego polityce, podkreślał:

²³ *Komitet Uczczenia Józefa Piłsudskiego*, „Naród i Państwo” 1935, nr 19, s. 3.

²⁴ P. Cichoracki, *Naczelny Komitet Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego 1935–1939 – mechanizmy działania*, „Dzieje Najnowsze” 2002, z. 4, s. 37; tenże, *Legenda i polityka. Kształtowanie się wizerunku Marszałka Józefa Piłsudskiego w świadomości zbiorowej społeczeństwa polskiego w latach 1918–1939*, Kraków 2005, s. 325.

²⁵ *Kto był kim*, s. 71–72.

²⁶ W. Suleja, *Ślawek Walery*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 38, Warszawa–Kraków 1997–1998, s. 586–595; J.M. Nowakowski, *Walery Ślawek. Zarys biografii politycznej*,

» Wyszliśmy ze szkoły Marszałka Piłsudskiego. Obiecywał, że albo będziemy w Niepodległej Polsce, albo nie będzie nas wcale. Uczył wysiłek na miarę postawionego celu z siebie wydobyć. Kazał nam własnym przykładem budzić ducha w Narodzie. Jemu zawdzięczamy i horyzont naszych aspiracji i naszą we własną siłę wiarę²⁷.

Takie przesłanie prezesa BBWR posiadało wówczas spory wydźwięk polityczny.

Warszawa 1998; P. Adamski, *Walery Ślawek. Biografia polityczna (1928–1939). Od BBWR do śmierci*, Łódź 2010.

²⁷ *Ideologia Obozu Marszałka Piłsudskiego w świetle przemówień prezesa BBWR Walerego Śławka*, Warszawa [b.r.w.], s. 41–42.

Akces do NKUPMJP zgłosiło tylko w początkowym okresie jego funkcjonowania ponad 100 organizacji i stowarzyszeń społecznych, a lista ta wydłużała się wraz z dalszą działalnością komitetu. Świadczyło to o sporym rezonansie głoszonych przez niego idei, ale przede wszystkim o politycznym oddziaływaniu obozu sanacyjnego. Już w jednej z pierwszych odezw do społeczeństwa komitet zwracał uwagę, że

» setki organizacji społecznych, zawodowych, kulturalnych i innych z kombatanckimi na czele zgłosiły swój akces do prac Naczelnego Komitetu, oddając się bez zastrzeżeń do dyspozycji. Tysiące obywateli uczyniło to samo²⁸.

W składzie NKUPMJP znalazło się ostatecznie około 130 osób, ale wykazy proponowanych członków do komitetu obejmują blisko 190 nazwisk (zob. Aneks nr 1). Listy tej, opracowanej na podstawie akt Archiwum Akt Nowych, nie można zresztą traktować jako ostatecznie zamkniętej. W dokumentacji archiwalnej znajdują się także dodatkowe wykazy osób z różnych stowarzyszeń i organizacji, o których nie da się przesądzić jednoznacznie, na ile brane były pod uwagę jako członkowie NKUPMJP. Ostatecznie do komitetu weszli przedstawiciele władz państwowych, parlamentu, wojska, administracji państwowej niższych szczebli, samorządu terytorialnego, duchowieństwa, stowarzyszeń społecznych i organizacji kombatanckich²⁹. W gronie tym znajdowali się zarówno reprezentanci świata polityki, jak również nauki, co poświadcza udział w inauguracyjnym posiedzeniu NKUPMJP rektorów uniwersytetów w Warszawie, Lwowie, Krakowie, Wilnie, Lublinie, Poznaniu, Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie i Krakowie, Szkoły Głównej Handlowej, Politechniki Warszawskiej, Wolnej Wszechnicy Polskiej w Warszawie oraz prezesów Akademii Umiejętności w Krakowie i naukowych towarzystw działających w kraju (Warszawa, Lwów, Poznań)³⁰. Co ciekawe, w tym samym dniu, w którym odbyło się inauguracyjne posiedzenie NKUPMJP, rektor Uniwersytetu Warszawskiego zwrócił się do Wacława Jędrzejewicza, ówczesnego Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, z wnioskiem senatu o nadanie uniwersytetowi imienia Józefa Piłsudskiego³¹.

Charakterystyka składu personalnego NKUPMJP nie jest tu bez znaczenia, pokazuje bowiem istotne polityczne powiązania tego środowiska i oparcie się

²⁸ AAN, NKUPMJP, sygn. 2, k. 16.

²⁹ Tamże, sygn. 2, k. 30–31, 51 i nn.

³⁰ Tamże, k. 62–63.

³¹ „Kurier Warszawski” 1935, nr 155 (wydanie poranne), s. 4.

na grupie byłych podkomendnych Piłsudskiego, w tym członkach kombatanckich organizacji (zrzeszonych od 1928 roku w FPZOO) i byłych wojskowych³². W samym tylko prezydium NKUPMJP zasiadało kilku wybitnych polityków II Rzeczypospolitej, w tym przedstawiciele rządu, parlamentarzyści i generałowie: premier Walery Sławek, Generalny Inspektor Sił Zbrojnych gen. Edward Rydz-Śmigły, marszałek Sejmu Kazimierz Świtalski, kierownik Ministerstwa Spraw Wojskowych gen. Tadeusz Kasprzycki, wiceminister spraw wojskowych gen. Felicjan Sławoj-Składkowski, inspektor armii gen. Kazimierz Sosnkowski, marszałek Senatu Władysław Raczkiewicz, były premier Aleksander Prystor oraz kardynał Aleksander Kakowski. Z czasem do prezydium zaproponowano doko-optowanie Bolesława Wieniawy-Długoszowskiego i gen. Romana Góreckiego³³.

Analiza dokumentacji archiwalnej poświadcza, że NKUPMJP posiadał rozbudowaną strukturę organizacyjną i terytorialną. Wiodącą rolę odgrywał w niej Wydział Wykonawczy NKUPMJP, złożony z 11 członków³⁴. Początkowo planowano powierzyć kierownictwo Wydziału Januszowi Jędrzejewiczowi premierowi w latach 1933–1934, legioniście, posłowi z listy BBWR, ministrowi Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego lub inspektorowi armii gen. Kazimierzowi Sosnkowskiemu, bądź byłemu premierowi Aleksandrowi Prystorowi, posłowi z listy BBWR i senatorowi z list OZN. Ostatecznie jednak funkcję tę objął gen. Bolesław Wieniawa-Długoszowski i sprawował ją do 2 czerwca 1938 roku. Po jego mianowaniu na ambasadora II Rzeczypospolitej w Rzymie, szefem Wydziału Wykonawczego został gen. Sosnkowski³⁵. Przyglądając się bliżej sylwetkom tych dwóch polityków, zwraca uwagę fakt, że obydwaj mogli się wykazać legionową przeszłością i należeli do grona zasłużonych zwolenników Piłsudskiego. Wieniawa-Długoszowski (1881–1942) początkowo służył w I Kompanii Kadrowej, a następnie w kawalerii Legionów Polskich. Był adiutantem Piłsudskiego, uczestniczył w wojnie polsko-bolszewickiej. W okresie formowania się NKUPMJP dowodził 1 Brygadą Kawalerii i 2 Dywizją Kawalerii. W Wojsku Polskim dosłużył się nominacji na generała dywizji³⁶. Drugi z wymienionych, generał Kazimierz Sosnkowski (1885–1969) – szef Sztabu 1 Brygady Legionów Polskich, wiceminister i minister spraw wojskowych (1919–1924), w 1927 roku powołany został na inspektora w Generalnym Inspektoracie Sił Zbrojnych, po

³² Szerzej zob.: W. Kozyra, *Byli wojskowi w administracji publicznej Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1918–1939. Przykład resortu spraw wewnętrznych*, w: „Ojczyzna obrońcy swemu”, s. 75–93; A. Wojtaszak, *Kombatanci i wojskowi*, s. 95–117.

³³ AAN, NKUPMJP, sygn. 2, k. 8–9, 22; sygn. 3; „Przegląd Tygodniowy” 1935, nr 74.

³⁴ AAN, NKUPMJP, sygn. 3, Projekt Regulaminu Wydziału Wykonawczego, k. 128–131.

³⁵ Tamże, sygn. 2, k. 28; sygn. 5, k. 129.

³⁶ *Kto był kim*, s. 115–116.

śmierci Piłsudskiego kierował komitetem organizującym uroczystości pogrzebowe Marszałka³⁷.

W składzie Wydziału Wykonawczego znajdowali się ponadto: Michał Tadeusz Brzęk-Osiński, legionista, sekretarz BBWR, poseł na Sejm (1935–1938), wspominany już gen. Roman Górecki, prof. Wojciech Jastrzębowski – legionista, rektor Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie (1938–1939), senator IV kadencji, wiceminister skarbu Adam Koc – komendant Związku Legionistów Polskich i poseł na Sejm i senator, ppłk Bogusław Miedziński – czynny w służbie wojskowej do 1939 roku, poseł na Sejm I–V kadencji, marszałek Senatu V kadencji, wiceminister Krzysztof Siedlecki, prezydent Warszawy Stefan Starzyński w latach 1934–1939 – legionista i członek FPZOO, redaktor Wojciech Stpiczyński – członek Polskiej Organizacji Wojskowej, prezes Związku Strzeleckiego i poseł, Helena Antonina Sujkowska – działaczka Ligi Kobiet Pogotowia Wojennego, senatorka V kadencji w Kole OZN oraz wymieniany już wcześniej Artur Śliwiński³⁸. On też należał do ścisłego grona osób kierujących NKUPMJP, a to, sądząc po składzie, oparte było w głównej mierze na środowisku byłych podkomendnych Piłsudskiego z czasów Legionów oraz na przedstawicielach obozu sanacyjnego. Wydaje się także, że pierwszoplanową rolę, przynajmniej w początkowym okresie działalności NKUPMJP, odgrywał wspomniany już gen. Wieniawa-Długoszowski, któremu prezydent Mościcki powierzył prace przygotowawcze i organizacyjne w nowo powstałym Komitecie³⁹.

Analiza składu personalnego NKUPMJP nasuwa kilka zasadniczych uwag. W pierwszym rzędzie chodzi o niepodważalną pozycję ruchu kombatanckiego w strukturach tej instytucji, której przedstawiciele aktywnie włączyli się w życie polityczne II Rzeczypospolitej, szczególnie od momentu wycofania się Piłsudskiego do Sulejówka⁴⁰. Jak słusznie zauważył Marek Kornat, to właśnie

³⁷ A.A. Zięba, *Sosnkowski Kazimierz*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 40, Warszawa–Kraków 2001, s. 524–539.

³⁸ AAN, NKUPMJP, sygn. 2, k. 8–9, 34; „Przegląd Tygodniowy” 1935, nr 74, s. 1; por.: A. Wojtaszek, *Kombatanci i wojskowi*, s. 95–117.

³⁹ „Kurier Warszawski” 1935, nr 155 (wydanie poranne), s. 4.

⁴⁰ E. Kossewska, *Związek Legionistów Polskich 1922–1939*, Warszawa 2003; M. Jabłonowski, *Sen o potęgę Polski. Z dziejów ruchu byłych wojskowych w II Rzeczypospolitej 1918–1939*, Olsztyn 1998; J.S. Wojciechowski, *Stowarzyszenia i związki kombatanckie w Polsce w latach 1919–1939*, Pruszków 2007; A. Niewęglowska, *Federacja Polskich Związków Obrońców Ojczyzny (1928–1939)*, Warszawa 2011.

» z „idei kombatanckiej” wyrastała myśl o stworzeniu „elity zasługi” [...]. Pojmowano ją jako zbiorowość wybranych na podstawie kryterium zasług dla obywateli państwa⁴¹.

Nie tylko na przykładzie wspomnianego wcześniej Wieniawy-Długoszewskiego wyraźnie widać, jak ważną rolę w środowisku NKUPMJP odgrywali politycy o legionowym rodowodzie, którzy piastowali wysokie stanowiska we władzach państwowych. Organizacje kombatanckie, a szczególnie Związek Legionistów Polskich (utworzony w 1922 roku), służył konsolidacji rozproszonego środowiska legionowego⁴². Co istotne, miał pełnić rolę instytucjonalnego zaplecza dla piłsudczyckiego środowiska politycznego po 1926 roku i z powodzeniem wypełniał taką legitymizującą funkcję dla obozu rządzącego. Jak podkreślano w 1925 roku:

» Legioniści, którzy byli głosem sumienia i obrońcami stanu Narodu w dobie powszechnego myśli upadku i dezorientacji, mają obowiązek odegrać dzisiaj po raz drugi swoją rolę, w warunkach zmienionych, lecz w położeniu wszechstronniej, niż w 1914, skomplikowanym i groźnym⁴³.

To stale rosnące znaczenie ZLP zauważalne było szczególnie po przewrocie majowym pomimo tego, że w Statucie organizacji znajdował się zapis o jej apolitycznym statusie⁴⁴. Od tego okresu obserwowany jest napływ byłych wojskowych do struktur administracji państwowej, a w konsekwencji powiązanie ZLP z partiami politycznymi, w tym z BBWR⁴⁵. Jak podkreślono na posiedzeniu Zarządu Głównego ZLP z maja 1928 roku:

» ZLP jest organizacją, której członkowie są zawsze żołnierzami Komendanta i jako tacy idąc za Jego wskazaniem pracują w szeregach BBWR dla realizowania wielkiego programu budowy silnego Państwa⁴⁶.

⁴¹ M. Kornat, „Idea kombatancka” w Polsce Odrodzonej (kilka uwag), w: „Ojczyzna obrońcy swemu”, s. 21.

⁴² P. Wróbel, *Kombatanci kontra politycy. Narodziny i początki działalności Związku Legionistów Polskich 1918–1925*, „Przegląd Historyczny” 1985, z. 1, s. 77–111; L. Michalska-Bracha, *V Zjazd Związku Legionistów Polskich sierpień 1926. Z dziejów ruchu kombatanckiego II Rzeczypospolitej*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach” 1993, t. 17, s. 127–140; E. Kossewska, *Związek Legionistów*, s. 17–30.

⁴³ AAN, Związek Legionistów Polskich. Komenda Naczelna w Warszawie (dalej: ZLP), sygn. 144, k. 32.

⁴⁴ *Statut Związku Legionistów Polskich*, Warszawa 1923; AAN, ZLP, sygn. 2, k. 2.

⁴⁵ AAN, ZLP, sygn. 167, k. 7; E. Kossewska, *Związek Legionistów Polskich*, s. 55–59.

⁴⁶ AAN, ZLP, sygn. 145, k. 20.

Powracając do charakterystyki struktur NKUPMJP należy podkreślić, że Wydział Wykonawczy, który swoją działalność rozpoczął już z dniem 6 czerwca 1935 roku, zajmował się planowaniem i koordynacją całej akcji upamiętniania miejsc związanych z Marszałkiem. Kwestie te szczegółowo określał regulamin Wydziału. W jego kompetencjach znajdowało się:

- » a) rozpatrywanie projektów pomników o charakterze ogólnonarodowym i przedstawienie wybranych projektów Prezydium Naczelnego Komitetu;
- b) rozpatrywanie i aprobowanie projektów pomników o charakterze lokalnym, skoordynowanie wysiłków społeczeństwa w tym zakresie oraz dostarczenie pomocy technicznej i wszelkich niezbędnych wskazówek;
- c) gromadzenie środków na zrealizowanie zadań Naczelnego Komitetu⁴⁷.

W strukturze Wydziału Wykonawczego wyodrębniono Sekretariat i kilka sekcji, których nazwy ulegały zmianie w całym okresie funkcjonowania NKUPMJP. Początkowo planowano utworzyć Sekcję Finansową, Badania Projektów i Planów, Plastyczną, Pomników Żywych, Organizacyjną, a także myśłano o kolejnych, w tym Naukowo-Historycznej, Wychowawczej, Muzealnej, Obchodów i Akademii, Bibliotecznej oraz Literackiej. Jak widać miały one odzwierciedlać cały przekrój wielostronnej działalności NKUPMJP⁴⁸. Ostatecznie powołano Sekcję Organizacyjną z posłem Brzękiem-Osińskim na czele, Finansową z gen. Romanem Góreckim (choć pierwotnie funkcję tę pełnić miał prezydent Warszawy Stefan Starzyński), Plastyczną z prof. Jastrzębowski, Społeczno-Kulturalną z Arturem Śliwińskim i Haliną Sujkowską jako zastępczynią, Biuro Planów i Projektów z Siedleckim na czele oraz Redakcyjno-Informacyjną. Struktura ta podlegała w toku funkcjonowania komitetu przekształceniom i tak po przeprowadzonych w 1938 roku zmianach funkcjonowały następujące Sekcje: Organizacyjna, Plastyczna, Głazów Pamiątkowych, Kulturalno-Oświatowa (wcześniej Pomników Żywych), Informacyjna, Finansowa oraz Sekretariat Wydziału Wykonawczego⁴⁹. W strukturze NKUPMJP działała także Komisja Rewizyjna kierowana przez gen. Jakuba Krzemieńskiego, prezesa Najwyższej Izby Kontroli w latach 1930–1939, a wśród jej członków znaleźli się dodatko-

⁴⁷ AAN, NKUPMJP, sygn. 3, k. 108.

⁴⁸ Tamże, sygn. 2, k. 28.

⁴⁹ Por.: AAN, NKUPMJP, sygn. 49, Sprawozdanie NKUPMJP od 5 lipca do 21 sierpnia 1938 r., k. 14–15.

wo: pierwszy prezes Sądu Najwyższego Leon Supiński, prezes prokuraturii generalnej Stanisław Bukowiecki, senator August Zaleski⁵⁰.

Wszystkie sekcje miały ściśle określone kompetencje, i tak Sekcja Plastyczna zajmowała się kwestiami artystycznymi, w tym opiniowaniem tzw. ogólnonarodowych projektów upamiętnień osoby Piłsudskiego⁵¹. Wytypowaniem miejsc pamięci Marszałka w kraju, zatwierdzaniem i fundowaniem płyt i pomników w tych miejscach zajmować się miała Sekcja Głazów Pamiątkowych⁵². Procedurę rozpatrywania planów upamiętniania Piłsudskiego, a w tym tzw. żywych pomników powierzono Sekcji Kulturalno-Oświatowej⁵³. Sekcji tej nieprzerwanie przez cały okres funkcjonowania NKUPMJP przewodniczył Śliwiński, a w jej składzie na dzień 9 lutego 1939 roku znaleźli się: prof. Tadeusz Breyer z Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie, ppłk Adam Englert, prof. Wojciech Jastrzębowski, minister Juliusz Poniatowski, Wacław Sieroszewski, Helena Sujkowska, inż. Halina Starczewska-Chorążyna – działaczka niepodległościowa i współtwórczyni Polskiego Towarzystwa Chemicznego, inż. Stanisław Twardo – wojewoda warszawski w latach 1927–1934, Władysław Zawistowski – krytyk teatralny, naczelnik Wydziału Sztuki Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (od 1932 roku), prof. Bolesław Woytowicz – kompozytor, pianista, wykładowca w Wyższej Szkole Muzycznej w Warszawie (1924–1939), prof. Tadeusz Pruszkowski z Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie, Eugeniusz Morawski – rektor Państwowego Konserwatorium Muzycznego w Warszawie (1932–1939)⁵⁴.

Sprawy wydawnicze, a także propagandowe, znajdowały się w kompetencjach Sekcji Informacyjnej. Akcje zbiórki środków publicznych na cele NKUPMJP nadzorowała Sekcja Finansowa, która powstała 14 czerwca 1935 roku w składzie: Bronisław Burghardt, Wacław Fajans, wspomniany już gen. Roman Górecki, Henryk Gruber, Adam Koc, Władysław Korsak, Stefan Starzyński, Marian Rudkowski, Henryk Strasburger⁵⁵. Istotna funkcja przypadła w udziale również Sekcji Organizacyjnej, która obok spraw porządkowych, sprawozdawczości i określania zasad funkcjonowania NKUPMJP sprawowała nadzór nad jego terenowymi agendami i koordynowała ich działalność. Jak podkreślono w regulaminie tej sekcji, miała ona „za zadanie zorganizowanie aparatu, który

⁵⁰ Tamże, sygn. 2, k. 9; „Kurier Warszawski” 1935, nr 155 (wydanie poranne), s. 4.

⁵¹ AAN, NKUPMJP, sygn. 14–22; P. Cichoracki, *Legenda i polityka*, s. 332–334.

⁵² AAN, NKUPMJP, sygn. 23–33; P. Cichoracki, *Legenda i polityka*, s. 334.

⁵³ AAN, NKUPMJP, sygn. 34–48.

⁵⁴ Tamże, sygn. 52, k. 3–5.

⁵⁵ Tamże, sygn. 10, Sprawozdanie Sekcji Finansowej z 1 lipca 1937 r.

by rozproszkowaną inicjatywę społeczną ujął w ramy organizacyjne⁵⁶. W jej składzie zasiedli: Michał Tadeusz Brzęk-Osiński, jako kierownik, płk Janusz Albrecht – zastępca, poseł Władysław Starzak – sekretarz, posłowie: Marian Malinowski, Jan Walewski, Feliks Gwizdź oraz Stefan Lenartowicz – dyrektor Biura Rady Organizacyjnej Polaków z Zagranicy, jako członkowie⁵⁷. Sekcje miały charakter czasowy i po wypełnieniu swoich obowiązków i zrealizowaniu upamiętnień miały być rozwiązywane, ponadto kierownicy sekcji mogli powoływać komisje do wykonywania zadań specjalnych⁵⁸.

Struktury regionalne

Poza centralnymi organami, o których była już mowa, ważną rolę w działalności NKUPMJP odgrywały struktury regionalne. Miały one odpowiadać na społeczne zapotrzebowanie w kwestii upamiętniania osoby Piłsudskiego tym bardziej, że wiele takich inicjatyw w różnych rejonach kraju powstawało oddolnie, zupełnie niezależnie od akcji podjętej przez NKUPMJP. Z reguły zgłaszały je i koordynowały społeczne komitety o lokalnym zasięgu, złożone z przedstawicieli władz samorządowych, organizacji społecznych, stowarzyszeń kombatanckich, środowisk czynnych wojskowych, nauczycieli i duchownych.

Jeśli chodzi o struktury terytorialne NKUPMJP, to „zgodnie z przyjętymi założeniami” w każdym województwie powoływane miały być Wojewódzkie Rady Obywatelskie, Wojewódzkie Komitety Wykonawcze i Delegaci Wojewódzcy, którymi zwyczajowo byli urzędujący wówczas wojewodowie. Analogicznie, w powiatach powoływano Komitety Powiatowe ze starostami na czele. Wojewodowie też, jako tzw. reprezentanci społeczeństwa obligatoryjnie byli członkami warszawskiego NKUPMJP. Spory udział w powoływaniu terenowych agend NKUPMJP miała Sekcja Organizacyjna⁵⁹. To na wniosek kierownika tej sekcji

⁵⁶ Tamże, sygn. 3, Regulamin Sekcji Organizacyjnej, k. 110–115; P. Cichoracki, *Legenda i polityka*, s. 330–332.

⁵⁷ AAN, NKUPMJP, sygn. 3, k. 110.

⁵⁸ Tamże, k. 131.

⁵⁹ *Prace organizacyjne Naczelnego Komitetu Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego*, „Przegląd Tygodniowy” 1935, nr 77, s. 1; P. Cichoracki, *Legenda i polityka*, s. 330.

Wydział Wykonawczy dokonywał powołań delegatów⁶⁰. Na podstawie dokumentacji źródłowej należy sądzić, że rola wojewodów w strukturach NKUPMJP była znacząca, skoro jako delegaci mieli uprawnienia do zwoływania przedstawicieli instytucji, organizacji i stowarzyszeń społecznych, spośród których miała być wyłaniana Wojewódzka Rada Obywatelska. Z reguły w jej składzie zasiadać miało 10 osób, choć liczba ta w niektórych przypadkach była większa. Wojewódzka Rada Obywatelska miała też szerokie kompetencje, mogła bowiem powoływać komitety lokalne, zatwierdzać plany upamiętniania miejsc związanych z postacią Piłsudskiego i przede wszystkim koordynowała całą akcją informacyjną na terenie województwa. Jak informuje specjalnie opracowana w tym celu przez NKUPMJP *Instrukcja dla Delegatów i Wojewódzkich Rad Obywatelskich*, zadaniem delegata miało być zwoływanie „przedstawicieli miejscowego społeczeństwa na specjalne zebranie”, którego celem było wyłonienie składu Rady Obywatelskiej. Ta miała w swoich kompetencjach:

- a) zatwierdzanie Komitetów Lokalnych;
- b) opiniowanie ich zamierzeń i uzgadnianie z wytycznymi NKUPMJP;
- c) pilnowanie, aby „żaden wyraz dobrej woli i inicjatywy organizacji lub poszczególnego obywatela nie był w tej akcji zagubiony lub pominięty”;
- d) przedkładanie Wydziałowi Wykonawczemu inicjatyw i projektów upamiętniania z terenu województwa;
- e) koordynowanie akcji informacyjnej i zbiórki środków finansowych w województwie⁶¹.

Struktura Wojewódzkich Rad Obywatelskich oparta była właściwie na schemacie organizacyjnym NKUPMJP⁶². Generalnie na terenie II Rzeczypospolitej w każdym województwie utworzona została Wojewódzka Rada Obywatelska NKUPMJP, choć początkowo, tj. do końca 1935 roku, zorganizowano ich tylko dziewięć, a kolejne powstawały w 1936 roku⁶³. Jedne z pierwszych utworzone zostały w Warszawie, Krakowie, Łodzi, Białymstoku, Kielcach, Lublinie, Nowogrodzie, Katowicach, Stanisławowie, co na bieżąco relacjonowano na łamach prasy, m.in. „Przeglądu Tygodniowego”, organu BBWR⁶⁴. Natomiast jeśli chodzi o Komitety Powiatowe, to sytuacja przedstawiała się nieco inaczej, ale i tak odnotowano w aktach 248 takich ciał przedstawicielskich, a zatem

⁶⁰ AAN, NKUPMJP, sygn. 3, k. 100.

⁶¹ Tamże, k. 94–95; sygn. 4, k. 16.

⁶² Tamże, sygn. 3, k. 98, 103.

⁶³ Tamże, sygn. 4, k. 122 i nn.

⁶⁴ Tamże, sygn. 4, k. 19; *Uczczenie pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego*, „Przegląd Tygodniowy” 1935, nr 85, s. 1.

w przeważającej części powiatów⁶⁵. Przykładowo w 1936 roku na terenie województwa kieleckiego powołano Komitety Powiatowe w Busku, Częstochowie, Jędrzejowie, Kielcach, Opatowie, Radomiu, Sandomierzu, Łży⁶⁶.

Na terenie województwa kieleckiego do powołania wojewódzkiej agendy NKUPMJP doszło po kilku tygodniach, tj. 23 lipca 1935 roku⁶⁷. W sprawozdaniu Sekcji Organizacyjnej NKUPMJP za 1935 rok podano inną datę – 27 lipca⁶⁸. Kielecka WRO znajdowała się więc w grupie dość wcześnie ukonstytuowanych regionalnych struktur NKUPMJP. Inicjatywa ta, w przypadku Kielc, oprócz oczywiście względów czysto politycznych, wpisywała się w utrwaloną w tym mieście tradycję legionową. Jak podkreślano na łamach lokalnej „Gazety Kieleckiej” w pierwszych dniach sierpnia 1935 roku:

» Kielce – miasto legionowych tradycji i kolebka Czynu legionowego, żywo pamiętające postać Komendanta – patrzą dziś ufnie w przyszłość, którą ukazał Wielki Wódz Narodu. Na drodze tej przyszłości Kielce legionowe zwalczają wszelkie przeszkody i wierne ideologii Komendanta idą drogą zwycięstwa⁶⁹.

Podczas posiedzenia inauguracyjnego kieleckiej WRO zapoznano się z zadaniami przewidzianymi dla Wojewódzkich Rad Obywatelskich i dokonano wyboru jej członków⁷⁰. Zgodnie z zaleceniami Wydziału Wykonawczego przy powoływaniu terenowych agend NKUPMJP starano się utrzymywać ich szeroki społeczny charakter⁷¹. W składzie kieleckiej Rady Obywatelskiej znalazło się kilkunastu członków:

- prezes – Wiktor Lamot, legionista (1 pułk ułanów), podporucznik w Wojsku Polskim II Rzeczypospolitej, wojewoda pomorski w latach 1929–1931⁷²;

⁶⁵ Szerzej: P. Cichoracki, *Naczelny Komitet*, s. 42; tenże, *Legenda i polityka*, s. 332.

⁶⁶ AAN, NKUPMJP, sygn. 7.

⁶⁷ Tamże, sygn. 7, k. 235–236; „Gazeta Kielecka” z 13 września 1935. Na ten temat również U. Oettingen, *Rola miejsc pamięci narodowej*, s. 69.

⁶⁸ AAN, NKUPMJP, sygn. 4, k. 19.

⁶⁹ *Kielce witają dzielne drużyny biorące udział w XI Marszu Szlakiem Kadrówki*, „Gazeta Kielecka” 1935, nr 216, s. 4.

⁷⁰ AAN, NKUPMJP, sygn. 7, Pismo wojewody kieleckiego W. Dziadosza do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z 29.01.1936 r.

⁷¹ Tamże, sygn. 3, k. 90–91.

⁷² P. Olstowski, T. Łaskiewicz, *Wzlot i upadek wojewody pomorskiego Wiktora Lamota (1928–1931). Z dziejów pomajowej elity władzy*, „Zapiski Historyczne” 2016, t. 1, z. 1, s. 97–130 (dostęp 2.09.2018).

- I wiceprezes – Marian Zborowski (1872–1943), prawnik, działacz polityczny, prezes Sądu Okręgowego w Sosnowcu w latach 1932–1935 oraz w Łodzi w latach 1935–1936⁷³;
- II wiceprezes – Edward Kasprzykowski, w dokumentach występował wówczas jako aptekarz z Radomia;
- III wiceprezes – Maksymilian Skotnicki, właściciel ziemski – Skotniki, Koprzywnica;
- skarbnik – Roman Dębicki, dyrektor kieleckiego oddziału Banku Polskiego;
- sekretarz – Eugeniusz Zamojski, w momencie powoływania WRO w aktach występował jako kapitan Wojska Polskiego w stanie spoczynku – Kielce;
- członek – Stefan Artwiński (1863–1939), prezydent Kielc w latach 1934–1939, członek BBWR⁷⁴;
- członek – Edward Balcer, prezes kieleckiej Izby Rzemieślniczej;
- członek – Stefan Wojnar-Byczyński (1899–1940), legionista, członek BBWR, kierownik sekretariatu wojewódzkiego BBWR w Kielcach, poseł na Sejm (1930–1938), wiceprezes wojewódzkiego zarządu FPZOO, prezes Związku Peowiaków – Kielce⁷⁵;
- członek – Władysław Jakubowski, inżynier, dyrektor Państwowej Fabryki Amunicji (od 1934 roku) – Skarżysko-Kamienna;
- członek – Tomasz Stefan Kozłowski (1895–1946), legionista, poseł na Sejm (1930–1938), prezes Miechowskiego Towarzystwa Rolnego od 1923 roku, prezes Wojewódzkiego Towarzystwa Organizacji i Kółek Rolniczych – Kielce, prezes Kieleckiej Izby Rolniczej⁷⁶;
- członek – Julian Łapiński, w aktach występował jako pełniący funkcję dyrektora Szpitala św. Leonarda w Kielcach;
- członek – Jan Mackiewicz, w okresie powoływania kieleckiej WRO był prezydentem Częstochowy (1933–1936), członek BBWR;
- członek – płk Bolesław Ostrowski (1891–1964), legionista (2 i 4 Pułk Piechoty Legionów), dowódca 4 ppleg. (1931–1937), prezes Zarządu Okręgowego Związku Legionistów Polskich w Kielcach, od 1934 roku w stopniu pułkownika, już pośmiertnie przyznano mu stopień generała brygady⁷⁷;

⁷³ J.Z. Pająk, *Zborowski Marian*, w: *Świętokrzyski słownik biograficzny*, t. 2, red. J. Szczepański, Kielce 2009, s. 516–517.

⁷⁴ J.Z. Pająk, *Artwiński Stefan*, w: *Świętokrzyski słownik*, s. 29–30.

⁷⁵ *Kto był kim*, s. 247.

⁷⁶ Tamże, s. 328.

⁷⁷ W.K. Cygan, *Oficerowie Legionów Polskich 1914–1917. Słownik biograficzny*, t. 3, L–O, Warszawa 2006.

- członek – Zygmunt Sowiński (1892–1945), w Wojsku Polskim w latach 1918–1921, dyrektor Towarzystwa Akcyjnego Fabryki Szkła w Zawierciu (od 1934), prezes Izby Przemysłowo-Handlowej w Sosnowcu (od lutego 1935), poseł na Sejm w latach 1930–1939, politycznie związany z BBWR⁷⁸;
- członek – Roman Szczawiński (1885–1943), prawnik, działacz PPS, radny miasta Radomia w latach 1919–1939, prezydent Radomia w latach 1934–1938⁷⁹.

Pozostając przy składzie kieleckiej WRO kilka słów należy poświęcić sylwetce prezesa, Wiktora Lamota (właśc. Lamot-Wrona) (1891–1959). Był legionista w 1 pułku ułanów, oficer Wojska Polskiego w stopniu podporucznika, związany był przez jakiś czas z województwem kieleckim, na terenie którego zatrudniony został w organach administracji samorządowej na szczeblu powiatowym. Od lutego 1919 do czerwca 1921 wypełniał obowiązki zastępcy komisarza ludowego, a następnie referendarza i wreszcie zastępcy starosty w Końskich. Odnotowane jest także jego zastępstwo w kierowaniu starostwem opatowskim. Po czym od lipca 1921 roku został kierownikiem starostwa w Pińczowie, a następnie starostą (luty 1922 – lipiec 1928). Związany z obozem sanacyjnym został powołany w 1928 roku na naczelnika Wydziału w Urzędzie Wojewódzkim w Toruniu i kierownika województwa pomorskiego. Po śmierci wojewody pomorskiego, Kazimierza Młodzianowskiego, powierzono mu pełnienie obowiązków wojewody, a w latach 1929–1931 urząd wojewody pomorskiego. Funkcję tę pełnił do momentu przeniesienia w stan „nieczynny” w dniu 18 listopada 1931 roku, po czym przeszedł na emeryturę 21 maja 1932 roku i w takiej już roli, jako emerytowany wojewoda pomorski, występował w dokumentach w momencie powoływania na prezesa kieleckiej WRO. W 1932 roku przeniósł się zresztą na Kielecczynę i zamieszkał w majątku Żurawniki, należącym do jego żony, w powiecie pińczowskim⁸⁰. Trudno jednoznacznie stwierdzić, na ile był aktywny jako szef kieleckiej WRO. W dokumentacji źródłowej mało jest śladów działalności Lamota w tym względzie i wydaje się, że pierwszoplanową rolę odgrywał jednak urzędujący wojewoda Władysław Dziadosz.

Skład Wojewódzkiej Rady Obywatelskiej w Kielcach jest przykładem na to, że wojewodowie nie musieli zasiadać na ich czele. Pełniący wówczas obowiązki wojewody kieleckiego Władysław Dziadosz powołany został na Delegata NKUPMJP przez Wieniawę-Długoszowskiego, ale, jak już wspomniano wcze-

⁷⁸ *Kto był kim*, s. 433.

⁷⁹ J.Z. Pająk, *Szczawiński Roman*, w: *Świętokrzyski słownik*, s. 449–450.

⁸⁰ *Kto był kim*, s. 170–171; P. Olstowski, T. Łaskiewicz, *Wzlot i upadek wojewody pomorskiego Wiktora Lamota (1928–1931). Z dziejów pomajowej elity władzy*, „Zapiski Historyczne” 2016, t. 1, z. 1, s. 97–130 (dostęp 2.09.2018).

śniej, nie przewodniczył Wojewódzkiej Radzie Obywatelskiej⁸¹. Patronował jednakże wszystkim inicjatywom upamiętniania postaci Piłsudskiego w regionie i jego rola w tym względzie była zasadnicza⁸². Podobnie zresztą było w innych Wojewódzkich Radach Obywatelskich, w których zasiadali politycy, urzędnicy i wojskowi, aktywni w życiu społecznym i politycznym. Stać się oni mieli gwarantem szeroko zakrojonej działalności NKUPMJP, choć, jak pokazują akta archiwalne, w praktyce wyglądało to bardzo różnie.

W przypadku wojewody kieleckiego w akcji upamiętniania pomocą służył mu prezydent miasta Kielce Stefan Artwiński (1863–1939), któremu powierzono przewodniczenie kieleckiego Komitetu Powiatowego NKUPMJP. Urzędujący w latach 1934–1939 był politycznie związany z obozem sanacyjnym jako członek BBWR i prezes Rady Grodzkiej tej partii. Pełnił przy tym funkcje prezesa Zarządu Podokręgu Kieleckiego Związku Strzeleckiego oraz zarządu komisarycznego okręgu Kielce Federacji Polskich Związków Obrońców Ojczyzny, które zresztą jako jedne z pierwszych zgłosiły akces do NKUPMJP⁸³. Należał do grona osób angażujących się w kultywowaniu tradycji legionowej w mieście, co widoczne było już wcześniej, przy okazji organizowanych rokrocznie Marszów Szlakiem Kadrówki od 1924 roku. Sam zresztą należał do zagorzałych zwolenników Piłsudskiego w środowisku kieleckim jeszcze z czasów I wojny światowej⁸⁴. Działal wóczas w Kielcach w strukturach Polskiej Organizacji Wojskowej i w Radzie Okręgowej Ziemi Kieleckiej. Już po odzyskaniu niepodległości zaangażował się w tworzenie struktur stowarzyszeń kombatanckich, Związku Legionistów Polskich i Polskiej Organizacji Wolności. Za jego sprawą Wojewódzka Rada Obywatelska NKUPMJP mogła liczyć na wsparcie miejskich struktur samorządowych. Choć miało to miejsce nie tylko w przypadku Artwińskiego. Pośród członków kieleckiej WRO znajdowali się przecież także prezydenci innych miast, tj. Radomia i Częstochowy.

W strukturach kieleckiego Komitetu Powiatowego NKUPMJP funkcjonowały, choć z różną efektywnością i zaangażowaniem, tzw. Komitety Lokalne, które utworzono w 20 gminach⁸⁵. Podobnie było w przypadku Wojewódzkiej Rady Obywatelskiej w Kielcach, która, jak poświadcza dokumentacja źródło-

⁸¹ AAN, NKUPMJP, sygn. 2, k. 49, 72; sygn. 3, k. 92.

⁸² Zob. również: U. Oettingen, *Rola miejsc pamięci narodowej*, s. 62–78.

⁸³ Szerzej zob.: P. Wolańczyk, *Stefan Artwiński. Biografia*, Kielce 2010; J.Z. Pająk, *Artwiński Stefan*, w: *Świętokrzyski słownik*, s. 29–30.

⁸⁴ J.Z. Pająk, „Pokolenia przełomu”. *Środowiska radykalnej inteligencji w Kielcach w latach I wojny światowej*, w: *Z tradycji i dorobku inteligencji kieleckiej w XIX i XX wieku*, red. M. Meducka, Kielce 2005, s. 75–92.

⁸⁵ AAN, NKUPMJP, sygn. 7.

wa, w okresie od 23 lipca 1935 roku do 1 lipca 1936 roku odbyła tylko dwa posiedzenia, tj. posiedzenie inaugurujące jej działalność oraz kolejne, w dniu 8 lutego 1936 roku, obydwie przy obecności od 80% do 85% członków. W drugim półroczu 1936 roku nie odbyło się żadne zebranie, a w sprawozdaniu za 1936 rok podkreślano, że prezydium Komitetu Wykonawczego w województwie kieleckim jest „mało ruchliwe”, Komitety Powiatowe są w stanie organizacji i działają sporadycznie, a przy tym funkcjonuje szereg komitetów społecznych nieskoordynowanych z NKUPMJP. Zwracano uwagę, że powstały one oddolnie po śmierci Piłsudskiego, a przy tym posiadały własne projekty upamiętniania Marszałka, choć, jak zauważał Wiktor Lamot, „powoli podporządkowują się ogólnopolskiej akcji NKUPMJP i są wobec niego lojalne”⁸⁶.

Opierając się na zestawieniu opracowanym przez Heidi Hein-Kircher dla poszczególnych województw, w przypadku województwa kieleckiego w latach 1937–1938 zarejestrowanych było 18 Komitetów Powiatowych oraz 34 Komitety Lokalne, które powstały w przeważającej większości powiatów i taka tendencja obserwowana jest również w pozostałych województwach⁸⁷. Nie w każdym jednak przypadku ich działalność była efektywna. W sprawozdaniach zwracano uwagę na brak współpracy z NKUPMJP i trudności w skoordynowaniu prac w terenie z centralnym Wydziałem Wykonawczym, zdarzało się również, że inicjatywy lokalne podejmowane były zupełnie niezależnie od zadań NKUPMJP⁸⁸.

Miejsca pamięci Józefa Piłsudskiego – formy i rodzaje upamiętnień

Jaki był główny cel działalności NKUPMJP oraz jego terenowych agend zapowiadało zarówno inauguracyjne przemówienie prezydenta Mościckiego, jak i odezwy NKUPMJP, które dość szczegółowo określały zakres planowanej akcji upamiętniania miejsc historycznych związanych z działalnością Piłsudskiego i Legionów Polskich⁸⁹. O politycznej wymowie tej inicjatywy, a także idei, jaka

⁸⁶ Tamże, k. 135.

⁸⁷ H. Hein-Kircher, *Kult Piłsudskiego*, s. 83. Na temat lokalnych struktur zob.: U. Oettingen, *Rola miejsc pamięci narodowej*, s. 62–78.

⁸⁸ H. Hein-Kircher, *Kult Piłsudskiego*, s. 84–91.

⁸⁹ AAN, NKUPMJP, sygn. 2, k. 1–8, 12.

przyświecała twórcom NKUPMJP, wyraźnie świadczy pierwsze przemówienie prezydenta Mościckiego, inaugurujące działalność komitetu⁹⁰:

» Zgon pierwszego marszałka Polski stał się ciosem, który sięgnął najgłębszych pokładów naszych uczuć i dobył z nich szlachetną potrzebę zjednoczenia się wszystkich obywateli w hołdzie dla nieśmiertelnej wielkości Józefa Piłsudskiego. W dziejach naszych trudno by znaleźć przykład równie powszechnego w Rzeczypospolitej odzewu dusz. Lecz też nigdy w dziejach podobnego ojczyzna nie traciła rycerza. W ciężkich dniach żałoby jakże wielkim pokrzepieniem winna być dla wszystkich świadomość, że wzniosłość naszego zbiorowego bólu podąża za wielkością utraconego wodza. W imieniu majestatu Rzeczypospolitej, nad którym pieczę powierzyła mi ufność rodaków, stwierdzam fakt doniosły i bezcenny, że Naród, który złożył tak przekonywujący dla całego świata dowód umiłowania wielkości, wniesionej do naszego życia i dziejów przez Józefa Piłsudskiego – sam staje się wielkim i do wielkości dąży, a tym samym urzeczywistnia on naczelny cel bezprzykładnej ofiary, jaką na ołtarzu narodowym złożył marszałek z siebie, swego życia i swego geniuszu. Forma to hołdu najbardziej godna Józefa Piłsudskiego i wierzę pełnią mojej wiary, że stanie się ona ideą przewodnią naszej pracy codziennej, naszej ambicji obywatelskiej i naszej troski publicznej. Rozumiem jednak i podzielam pobudki ujawnionych w całym kraju postanowień – wzniesienia zdrowym wysiłkiem widomych i trwałych symbolicznych wyrazów czci dla wielkiego marszałka – przekazania zgłosek najdroższego wszystkim imienia wieko trwałym marmurom, utrwalenia najbliższej sercom postaci bohatera i śladu każdego jego kroku, ufundowania dzieł, godnych uczuć obywateli i imienia marszałka [...]»⁹¹.

Warto zwrócić uwagę w zacytowanym fragmencie na sposób narracji i dobór treści, które odpowiadały ogólnie przyjętym tendencjom charakterystycznym dla kształtującego się wówczas kultu Piłsudskiego. Model bohaterstwa, który wyłania się z kreowanego w społecznym odbiorze wizerunku Marszałka, nawiązywał do znanych postaci z dziejów ojczystych, „bohaterów oręża”, m.in.: Tadeusza Kościuszki, księcia Józefa Poniatowskiego czy Romualda Traugutta⁹².

⁹⁰ Tamże, k. 1–8.

⁹¹ „Kurier Warszawski” 1935, nr 155 (wydanie poranne), s. 4.

⁹² M. Micińska, *Mędzy Królem Duchem a Mieszczaninem. Obraz bohatera narodowego w piśmiennictwie polskim przełomu XIX i XX w. (1890–1914)*, Warszawa 1995; W. Paruch, *Legenda Komendanta: rola kultu Józefa Piłsudskiego w kształtowaniu*

Czerpał on przy tym z niepodległościowego modelu polskiego patriotyzmu, silnie odwołującego się do tradycji powstań narodowych, romantycznych inspiracji, ale także idei wolnościowej⁹³. Piłsudski nazywany niejednokrotnie w politycznej publicystyce „Ojcem Ojczyzny”, jak podkreślano na łamach „Polski Zbrojnej” czy „Narodu i Wojska”, dwutygodnika Federacji Polskich Związków Obrońców Ojczyzny:

- » [...] skupił w swojej ponad miarę ludzką wyrosłej osobie wszystkie najlepsze narodu polskiego wartości moralne i wszystką pracę, jaką całym życiem trzeba było odrobić, aby stać się Wskrzesicielem Ojczyzny, Sternikiem Państwa, Wodzem Narodu⁹⁴.

Jako duchowy spadkobierca dziedzictwa Stycznia 1863 roku w publicznym dyskursie lat trzydziestych XX stulecia występował jako „obrońca i wskrzesiciel Ojczyzny”, „budowniczy państwa” oraz „wychowawca narodu”, stając się zasadniczym trzonem ideowej tożsamości obozu piłsudczyckiego. Istotnym czynnikiem wpływającym więc na kształt politycznego myślenia tego środowiska był stosunek do przeszłości i integralnie związana z tym otwarta postawa na historyczne inspiracje i ich mitotwórczą rolę. Czynniki te, jak się wydaje, w znaczącym stopniu konstituowały myśl polityczną obozu piłsudczyckiego, który podjął się wypełnienia „ideowego testamentu” Marszałka⁹⁵. Jak wymownie podkreślano po śmierci Piłsudskiego na łamach „Narodu i Wojska”:

- » Nam niepotrzebny pisany testament Komendanta. Mamy go w Jego wspaniałym życiu, w Jego wskazaniach. Są one niezwykle jasne i proste, gdyż są prawdziwie wielkie. Wystarczy jeno uczciwie wczuć się i w myśleć w życie i w pracę Wodza Narodu, by go pojąć, zrozumieć i służyć mu wiernie⁹⁶.

oficjalnej ideologii państwowej II Rzeczypospolitej, w: „Ojczyzna obrońcy swemu”, s. 145.

⁹³ A. Nowak, *Polski patriotyzm wieku niewoli: trzy formuły?*, w: *Patriotyzm Polaków. Studia z historii idei*, red. J. Kłoczowski, Kraków 2006, s. 74–94; tenże, *Republika i imperium: dwa patriotyzmy*, w: *Formuły patriotyzmu w Europie Wschodniej i Środkowej od nowożytności do współczesności*, red. A. Nowak, A.A. Zięba, Kraków 2009, s. 77–102.

⁹⁴ *To już trzecia rocznica*, „Naród i Wojsko” 1938, nr 19, s. 1. Por. również: *Żegnany przez cały naród Ojciec Ojczyzny opuszcza stolicę*, „Polska Zbrojna” 1935, nr 136, s. 2.

⁹⁵ W. Paruch, *Myśl polityczna obozu*, s. 40–49.

⁹⁶ *Dla nas Marszałek Piłsudski nie umarł*, „Naród i Wojsko” 1935, nr 11, s. 1.

Publicystyka polityczna II Rzeczypospolitej, szczególnie ta ideowo związana ze środowiskiem piłsudczyckim, dostarcza wielu tego typu przykładów świadczących o rosnącym znaczeniu kultu Marszałka w życiu politycznym. Do kwestii tych nawiązywał m.in. Bolesław Pochmarski, legionista, prezes Zarządu krakowskiego Oddziału Związku Legionistów Polskich, poseł na Sejm i publicysta, który na łamach „Oleandrów” z 1936 roku odniósł się szerzej do charakteru ówczesnej polityki państwowej⁹⁷. Pisząc o „programie Polski Współczesnej”, jako czynnika konsolidującym różne, nawet przeciwstawne obozy polityczne, wskazał na trzy tworzące go idee. Pierwszą ideą, w jego przemyśleniach, była: „Niepodległość”, wywalczona „trudem pokoleń powstańczych i czynem Józefa Piłsudskiego”, ale zachowana dzięki Armii Polskiej, której siłę utrzymuje gen. Rydz-Śmigły, „spadkobierca buławy hetmańskiej” Piłsudskiego; drugą ideą była „Wielkość Narodu i Państwa; trzecią – „Sprawiedliwość”, na której, zdaniem Pochmarskiego, „umocni się dom Polski Niepodległej”⁹⁸. Tekst Pochmarskiego, nie tylko z uwagi na sposób wypowiedzi i język opisu ówczesnych zjawisk natury politycznej, mocno wpisywał się w ogólną tendencję kształtującego się kultu Marszałka oraz idei wyrażanych przez środowisko NKUPMJP.

NKUPMJP określając swoje cele podkreślał, że:

- » każde miejsce na ziemiach polskich, które związane jest z życiem, z działalnością Marszałka J. Piłsudskiego (np. dom, w którym pracował, pole bitwy, w której dowodził itp.) winno być upamiętnione przez odpowiedni monument⁹⁹.

W pierwszym rządzie zakładał wytypowanie miejsc pamięci o „charakterze ogólnonarodowym”. W odezwie podkreślano więc, że jego:

- » głównym zadaniem jest ustalenie form uczczenia pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w skali ogólnonarodowej, zgromadzenie potrzebnych funduszy oraz zrealizowanie dzieł podjętych, jak również pokierowanie inicjatywą lokalną w celu uniknięcia rozproszenia akcji oraz zabezpieczenia przed podjęciem rzeczy niewykonalnych lub nieodpowiednich¹⁰⁰.

⁹⁷ J. Pietrusza, *Pochmarski Bolesław*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 28, Wrocław–Warszawa–Kraków 1983, s. 8–10.

⁹⁸ B. Pochmarski, *Niepodległa–Wielka–Sprawiedliwa*, „Oleandry” 1936, nr 5, s. 1–2.

⁹⁹ *Z Naczelnego Komitetu Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego*, „Przegląd Tygodniowy” 1935, nr 80, s. 1.

¹⁰⁰ AAN, NKUPMJP, sygn. 2, k. 16–17.

НОВИ

ОЖИВЛЕНИЕ

Za najważniejsze inicjatywy uznano wówczas¹⁰¹: usypanie kopca Piłsudskiego na Sowińcu w Krakowie¹⁰², ufundowanie pomnika Marszałka w Warszawie¹⁰³, budowę sarkofagu na Wawelu¹⁰⁴, grobowca na Rossie i pomnika w Wilnie¹⁰⁵. Z czasem ta lista „ogólnonarodowych celów” uległa wydłużeniu i oprócz już wymienionych znalazły się na niej kolejne projekty. W sprawozdaniu komitetu za okres od 5 lipca do 21 sierpnia 1938 roku jest mowa o Fundacji Stypendialnej, założonej jeszcze w 1921 roku przez Piłsudskiego, która miała na celu wsparcie edukacji dzieci poległych oficerów i szeregowych Wojska Polskiego, „utrwalenie pomnikami-głazami innych miejsc historycznych związanych z życiem, pracą i działalnością Marszałka Piłsudskiego” oraz „żywy pomnik”¹⁰⁶. Jeżeli chodzi o tę ostatnią z wymienionych form, to pod uwagę brane były dwie inicjatywy. Pierwsza, to powołanie Instytutu Bibliotek Publicznych im. Marszałka Piłsudskiego, z czym wystąpił jeszcze przed powstaniem NKUPMJP Śliwiński¹⁰⁷. Natomiast druga dotyczyła utworzenia Instytutu Kultury i Oświaty¹⁰⁸.

Odezwa NKUPMJP określała szczegółowo harmonogram prac, według którego przewidywano wytypowanie miejsc historycznie związanych z postacią Piłsudskiego na terenie II Rzeczypospolitej w terminie do 11 listopada 1935 roku. Chciano w ten sposób łączyć poszczególne etapy działalności NKUPMJP z obchodami rocznic odzyskania niepodległości. Wpłynęło to z pewnością na wymowę ideową kolejnych Świąt Niepodległości, a tym samym w jakimś stopniu wpisywało jednak kult Piłsudskiego w rocznicowe obchody 11 Listopada¹⁰⁹. Od tego momentu też coraz silniej podkreślano związek rocznic niepodległości z cieniem niepodległościowym Piłsudskiego i Legionów Polskich. W konsekwencji Święta Niepodległości utożsamiane w sensie ideowej wymowy z działalnością

¹⁰¹ Tamże, k. 16–17; sygn. 3, k. 8; „Przegląd Tygodniowy” 1935, nr 85, s. 1.

¹⁰² J. Bukowski, R. Hnatowicz, W. Węgiel, *Historia Kopca Józefa Piłsudskiego 1934–2002*, Kraków 2002.

¹⁰³ W. Królikowski, *Pomnik Marszałka Józefa Piłsudskiego w Warszawie*, „Kronika Warszawy” 1936, 19 marca, s. 51–61.

¹⁰⁴ H. Hein-Kircher, *Kult Piłsudskiego*, s. 160–163.

¹⁰⁵ Tamże, s. 173–176.

¹⁰⁶ Szerzej zob.: P. Cichoracki, *Legenda i polityka*, s. 328–329; H. Hein-Kircher, *Kult Piłsudskiego*, s. 155–175; AAN, NKUPMJP, sygn. 2, k. 17; sygn. 34, Zadania o charakterze ogólnonarodowym, pismo z dnia 27 września 1937 r.; sygn. 49, k. 14–15.

¹⁰⁷ AAN, NKUPMJP, sygn. 49, k. 18.

¹⁰⁸ Tamże, sygn. 52, k. 3–5.

¹⁰⁹ A. Dobroński, *Obchody Święta Niepodległości w II Rzeczypospolitej*, w: *Święto Niepodległości – tradycja a współczesność*, red. A. Stawarz, Warszawa 2003, s. 7–27; W.L. Ząbek, *Organizacja Święta Niepodległości przez środowiska piłsudczykowski-niepodległościowe*, w: *Święto Niepodległości*, s. 77–83.

Piłsudskiego nabierały spersonalizowanego charakteru. Wszystko to wpływało w sposób zdecydowany na kształt kultu Marszałka. Przykładem może być fragment mowy wojewody Dziadosza podczas obchodów 11 Listopada w 1936 roku, w której podkreślał związek tej rocznicy z czynem niepodległościowym Piłsudskiego. W jego ocenie Marszałek „mocą Swego Niezlomnego Ducha, Geniuszem Swych Myśli, wydzwignął Polskę z niewoli i zapewnił jej równe innym narodom stanowisko w świecie”¹¹⁰. Jednak do kwestii tych nawiązywano przede wszystkim w ustawie podpisanej przez prezydenta Ignacego Mościckiego 23 kwietnia 1937 roku, określającej prawne podstawy Święta Niepodległości:

» Dzień 11 listopada jako rocznica odzyskania przez naród polski niepodległego bytu państwowego i jako dzień po wsze czasy związany z wielkim imieniem Józefa Piłsudskiego, zwycięskiego wodza narodu w walkach o wolność ojczyzny, jest uroczystym Świętem Niepodległości¹¹¹.

Harmonogram zadań opracowany przez NKUPMJP obejmował w konsekwencji trzy etapy prac nad upamiętnianiem postaci Marszałka. Kolejnym, było określenie i ustalenie charakteru i formy pomników oraz ich przygotowanie w terminie do dnia imienin Piłsudskiego, tj. do 19 marca 1936 roku. Następny etap wytyczały kolejne rocznice śmierci Marszałka i przypadał on na okres od 12 maja 1936 roku do 12 maja 1937 roku:

» Nie chcąc krępować inicjatywy obywatelskiej Komitet Naczelny pozostawia dla tego uroczystego aktu okres jednego roku, pomiędzy pierwszą a drugą rocznicą zgonu Wodza w przekonaniu, że komitety lokalne zechcą związać termin poświęcenia z datami historycznymi najbliższymi bądź uczuciom miejscowego społeczeństwa, bądź związanymi z wydarzeniem uwiecznionym przez pomnik¹¹².

W tym czasie planowano realizację przyjętych przez NKUPMJP pomników i innych trwałych upamiętnień, ich poświęcenie i przekazanie pod opiekę lokalnych stowarzyszeń społecznych¹¹³. Na bieżąco też informowano o kolejnych

¹¹⁰ Archiwum Państwowe w Kielcach (dalej: APK), Starostwo Powiatowe Kieleckie I (dalej: SPK I), sygn. 855, s. 22, 27, 31.

¹¹¹ Ustawa z dnia 23 kwietnia 1937 r. o Święcie Niepodległości, Dz.U. RP Nr 33, poz. 255.

¹¹² AAN, NKUPMJP, sygn. 3, k. 12; „Przegląd Tygodniowy” 1935, nr 84, s. 1.

¹¹³ Zasady akcji utrwalania w kamieniu pracy historycznej Marszałka Piłsudskiego i żołnierza polskiego, „Gazeta Kielecka” 1935, nr 226, s. 1.

etapach i inicjatywach upamiętniania osoby Marszałka na łamach ówczesnej prasy codziennej. Sporą rolę odegrały w tym pisma propiłsudczykowskie, m.in.: „Naród i Wojsko” – organ FPZOO z lat 1934–1939, „Polska Zbrojna” – organ Ministerstwa Spraw Wojskowych wydawany od 1921 roku oraz „Przegląd Tygodniowy” – organ BBWR, który z dużą precyzją i częstotliwością relacjonował działalność NKUPMJP¹¹⁴. Oczywiście ten pierwotnie zakładany termin wskazania miejsc historycznie związanych z działalnością Piłsudskiego, jaki wyznaczono na 11 listopada 1935 roku, nie był możliwy do dotrzymania, zarówno z uwagi na skalę i zakres całej akcji upamiętniającej, jak również ze względu na problemy organizacyjne z jakimi borykały się często terenowe oddziały NKUPMJP. Wiele problemów przysparzało także skoordynowanie inicjatyw podejmowanych oddolnie przez społeczne komitety powołane jeszcze przed śmiercią Piłsudskiego z tymi, które zamierzano realizować w ramach NKUPMJP. Na te kwestie zwracał uwagę już w momencie powoływania

¹¹⁴ Zob. m.in.: „Przegląd Tygodniowy” 1935, nr 74–85. M. Jabłonowski, *Przyczynek do dziejów prasy polskich związków byłych wojskowych w latach 1918–1939*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1991, t. 30, nr 2, 69–86.

NKUPMJP gen. Wieniawa-Długoszowski, który mówił o konieczności skorelowania lokalnych akcji upamiętniania z harmonogramem prac NKUPMJP. „Komitet nie ma zamiaru hamować inicjatywy regionalnej, która jednak może mieć zastosowanie o tyle, o ile operować będzie odpowiednimi zasobami miejscowymi, bez odwoływania się do ofiarności ogółu”, podkreślał i dodawał, że wszelkie regionalne projekty powinny być konsultowane z warszawskim NKUPMJP¹¹⁵. Podobne sugestie znalazły się w przemówieniu inauguracyjnym prezydenta Mościckiego:

» [...] wszystkie regionalne inicjatywy, wzorem stołecznego warszawskiego komitetu, uzgodniły swe plany z komitetem naczelnym. Może w ten sposób zdołalibyśmy znaleźć wyraz plastyczny, styl epoki Piłsudskiego, nie w jednolitości, nie w monotonii, lecz we wspólnocie i więzi wewnętrznej, jakimi cały naród został związany – żałobą w jego śmierci i chwałą w jego nieśmiertelności¹¹⁶.

Podobnie jak termin wytypowania miejsc historycznie związanych z postacią Piłsudskiego, niedotrzymany został również czas zakończenia wszystkich prac NKUPMJP, planowany początkowo na 12 maja 1937 roku. W efekcie jeszcze w 1939 roku nie zdołano zamknąć całej akcji upamiętniania¹¹⁷. Te trudności organizacyjne widać wyraźnie na przykładzie województwa kieleckiego, co poświadcza interwencja wojewody Dziadosza we wrześniu 1936 roku. Wojewoda w obawie przed spowolnieniem prac zwracał się do starostów o przeorganizowanie Komitetów Powiatowych i nadsyłanie sprawozdań z realizacji akcji upamiętniania¹¹⁸. Niedotrzymany, przynajmniej na terenie województwa kieleckiego, termin wytypowania przez Komitety Lokalne miejsc historycznie związanych z postacią Piłsudskiego do 11 listopada 1935 roku przesunięto o rok¹¹⁹. Tytułem przykładu podać można, że opracowany wówczas „wykaz miejsc historycznych na terenie województwa kieleckiego związanych z życiem, pracą lub pobytem Marszałka Piłsudskiego” obejmował 79 miejscowości. Tylko w sprawozdaniach za I i II półrocze 1936 roku uwzględniono 45 „miejsc upamiętnionych pomnikiem lub imieniem Józefa Piłsudskiego”, do których zaliczono tablice, pomniki,

¹¹⁵ „Kurier Warszawski” 1935, nr 155 (wydanie poranne), s. 4.

¹¹⁶ AAN, NKUPMJP, sygn. 2, k. 5.

¹¹⁷ Tamże, sygn. 3, k. 12; *Pierwsze etapy realizacji trwałego uczczenia pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego*, „Przegląd Tygodniowy” 1935, nr 84.

¹¹⁸ AAN, NKUPMJP, sygn. 7, k. 176, 180–181.

¹¹⁹ APK, SPK I, sygn. 855, Pismo Władysława Dziadosza z 29 września 1936 r., s. 22, 27, 31, 64.

domy ludowe, bursy, świetlice i inne¹²⁰. Najwięcej miejsc pamięci wytypowano w powiecie opoczyńskim, bo na 15 wskazanych miejscowości były to 22 różne formy upamiętnienia¹²¹. Drugą pozycję co do liczby miejsc pamięci zajmował powiat zawierciański: siedem miejscowości i dziewięć upamiętnień, a trzecią powiat kielecki: siedem miejscowości i osiem upamiętnień¹²². W samych tylko Kielcach w sprawozdaniu z działalności Wojewódzkiej Rady Obywatelskiej z 14 października 1936 roku, obejmującym upamiętnienia z okresu do 1 lipca 1936 roku, odnotowano cztery upamiętnienia, z czego dwa miały miejsce jeszcze przed śmiercią Piłsudskiego (tablica pamiątkowa na elewacji Magistratu oraz Hotelu Bristol), jedna tablica pamiątkowa wmurowana w 1936 roku w Pałacu Biskupów Krakowskich – siedzibie Urzędu Wojewódzkiego oraz rozpoczęcie urzędowania w tym gmachu Sanktuarium Józefa Piłsudskiego¹²³. Sprawozdania Wydziału Wykonawczego NKUPMJP z kolejnego roku dowodzą, że, jeśli chodzi o fundacje pomników i tablic, to do 1 listopada 1937 roku odnotowano 24 zrealizowane pomniki i tablice oraz 11 planowanych. W porównaniu z innymi województwami, pod względem ufundowanych pomników była to szósta pozycja na 16 województw (po województwie warszawskim, łódzkim, poznańskim, nowogrodzkim i wileńskim). Jeśli chodzi natomiast o sfinalizowane fundacje tablic, to była to pozycja trzecia (po województwie łódzkim i tarnopolskim)¹²⁴. Na podstawie sprawozdań Wydziału Wykonawczego NKUPMJP wiadomo, że na terenie całej II Rzeczypospolitej do września 1937 roku odnotowano ufundowanych 117 pomników i 108 tablic, a także 59 pomników i tablic przewidzianych do realizacji¹²⁵.

Analiza dokumentacji źródłowej z lat 1935–1939 dowodzi, że nasilenie prac upamiętniających miejsca związane z Marszałkiem Piłsudskim na terenie województwa kieleckiego przypadło na okres 1936/1937–1939¹²⁶. Miało to związek m.in. z realizacją dwóch głównych przedsięwzięć upamiętniających Piłsudskiego w Kielcach, a mianowicie z fundacją pomnika „Czwórki” Legionowej, autorstwa artysty rzeźbiarza Jana Raszki oraz Sanktuarium Marszałka Józefa Piłsudskiego

¹²⁰ Szczegółowe ustalenia na temat lokalnych miejsc pamięci zob.: U. Oettingen, *Rola miejsc pamięci narodowej*, s. 62–78.

¹²¹ AAN, NKUPMJP, sygn. 7, k. 136–139.

¹²² Tamże.

¹²³ Tamże, sygn. 23, k. 1–7; sygn. 7, k. 134–139, 177.

¹²⁴ Szerzej zob.: H. Hein-Kircher, *Kult Piłsudskiego*, s. 90.

¹²⁵ J. Załęczny, *Tradycje patriotyczne elementem kształtowania zbiorowej świadomości historycznej w II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2017, s. 290.

¹²⁶ AAN, NKUPMJP, sygn. 5, Sprawozdanie Wydziału Wykonawczego NKUPMJP od 2 czerwca 1938 do 1 marca 1939, k. 89, 94.

i Muzeum Legionów Polskich w 1938 roku, ale także z harmonogramem prac terenowych podjętych w 1938 roku przez przedstawicieli Wojskowego Biura Historycznego w województwie kieleckim.

Można postawić w tym miejscu pytanie, jak wyglądał w tym czasie harmonogram działań NKUPMJP oraz Wojewódzkiej Rady Obywatelskiej na terenie województwa kieleckiego? Opierając się na sprawozdaniu Wydziału Wykonawczego NKUPMJP z okresu od 2 czerwca 1938 do 1 marca 1939 wiadomo, że na podstawie uchwały Wydziału Wykonawczego z 5 lipca 1938 roku Sekcja Głazów Pamiątkowych dokonała podziału obszaru II Rzeczypospolitej na okręgi i wyznaczyła delegatów, którzy mieli czuwać nad realizacją prac upamiętniających. Przewidywano, że wszystkie planowane projekty zostaną zakończone w ciągu trzech lat, a to w konsekwencji wpłynęło na przesunięcie ostatecznego terminu zakończenia akcji upamiętniania Piłsudskiego dopiero na rok 1941. Wydział Wykonawczy NKUPMJP pismem z 3 marca 1939 roku zobowiązał wojewodów i Komitety Powiatowe do powiązania akcji upamiętniania z obchodami imienin Piłsudskiego, które przypadały na 19 marca. Jak podkreślano w piśmie, wszędzie tam „gdzie znajdują się miejsca związane z Jego osobą, należy zainicjować oddanie hołdu przez składanie wiązanek lub zieleni”¹²⁷.

Poddając analizie kolejne etapy działalności NKUPMJP i jego terenowych agend, a w tym przypadku Wojewódzkiej Rady Obywatelskiej w Kielcach, wiadomo, że do dnia 6 sierpnia 1938 roku opracowane zostały mapy i wykaz miejsc historycznych związanych z pobytom Piłsudskiego dla województwa kieleckiego¹²⁸. Kolejny etap przewidywał więc przeprowadzenie weryfikacji i uściślenie miejsc pamięci w terenie przez przedstawicieli NKUPMJP i Wojskowego Biura Historycznego, co miało nastąpić od 6 sierpnia do 2 września 1938 roku. WBH podjęło się w konsekwencji weryfikacji miejsc historycznych związanych z działalnością Piłsudskiego, opracowania ich wykazu, a także historycznego uzasadnienia i merytorycznego przygotowania napisów na pomniki, płyty, obeliski¹²⁹. W aktach archiwalnych znajdują się sprawozdania z całej akcji wytyczania miejsc pod budowę obiektów pamiątkowych w poszczególnych województwach. Załączone karty ewidencyjne obiektów opracowane dla każdej z miejscowości znakomicie ilustrują zakres i charakter prac prowadzonych przez przedstawicieli Wojskowego Biura Historycznego. Zawierają one, oprócz podstawowych informacji dotyczących miejscowości, również następujące dane:

¹²⁷ Tamże, sygn. 5, k. 89; sygn. 6.

¹²⁸ Tamże, sygn. 23; sygn. 47, 49, k. 15.

¹²⁹ Przykładem może być propozycja tekstów na płyty pamiątkowe na terenie województwa kieleckiego, tamże, sygn. 29.

a) „relację historyczną” – rodzaj uzasadnienia wyboru konkretnego miejsca do upamiętnienia z opisem okoliczności pobytu w nim Piłsudskiego;

b) dane dotyczące formy i rodzaju upamiętnienia i napisów;

c) w wielu przypadkach fotografie, ryciny bądź szkice sytuacyjne.

Każde z opracowanych w ten sposób miejsc pamięci wymagało akceptacji ze strony Wydziału Wykonawczego i Sekcji Głazów NKUPMJP¹³⁰.

Pracami tymi w województwie kieleckim zajmować się miał architekt Oskar Jurkiewicz i kpt. Hugo Zieliński, kierownik Referatu Historii Oddziałów w Wydziale Wojny Polskie w WBH¹³¹. Na podstawie sprawozdania z ich działalności wiadomo, że do Kielc przybyli 16 sierpnia 1938 roku i prowadzili prace ewidencyjne początkowo do 2 września, a następnie od 18 września do 1 października 1938 roku. Krótka przerwa w pracach spowodowana była wyjazdem przedstawicieli WBH i NKUPMJP na teren województwa krakowskiego, ale także trudnościami organizacyjnymi. Jurkiewicz, składając do Wydziału Wykonawczego sprawozdanie z działalności w województwie kieleckim, zwracał uwagę na „niepomyślny” przebieg prac ze względu na brak samochodu na wyłączność, co utrudniało mu poruszanie się po województwie¹³².

Do ich kompetencji, oprócz weryfikacji i wyboru formy upamiętnienia, należało również opracowanie tekstów historycznych dla poszczególnych miejsc pamięci. W tym celu powołano specjalny zespół, który miał się zająć opracowaniem treści opisowej i dobozem cytatów z dzieł Piłsudskiego, co m.in. powierzono wspomnianej już wcześniej Helenie Sujkowskiej¹³³. W prace te zaangażowany był również Konrad Libicki, dyrektor naczelny Polskiej Agencji Telegraficznej, a następnie Polskiego Radia i współzałożyciel Instytutu Piłsudskiego w Londynie oraz Kazimierz Wierzyński, poeta i prozaik¹³⁴. Jak zapisano w protokole z posiedzenia Wydziału Wykonawczego NKUPMJP z 18 kwietnia 1939 roku również opracowywanie tekstów historycznych przysparzało coraz większe trudności przedstawicielom WBH. Zwracał na to uwagę minister Siedlecki, któremu za przykład posłużyło województwo kieleckie. Podkreślał, że teksty przygotowane pierwotnie przez Powiatowe Komitety odbiegały od prawdy i terminologii historycznej. Z tego też powodu niektóre z nich należało całkowicie zmienić, czym musiało zająć się WBH i właściwie

¹³⁰ Tamże, sygn. 31, k. 1–94.

¹³¹ K. Paduszek, W. Rawski, *Wojskowe Biuro Historyczne i jego kadra w 1939 roku*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2011, t. 12, s. 90.

¹³² AAN, NKUPMJP, sygn. 5, k. 99, 113, sygn. 49, k. 15.

¹³³ Tamże, sygn. 5, k. 123.

¹³⁴ Tamże, k. 19–21.

na dzień 18 kwietnia 1939 roku dysponowano dla województwa kieleckiego niepełną liczbą poprawnych napisów¹³⁵.

Przygotowany na podstawie prac przedstawicieli NKUPMJP i WBH ogólnopolski wykaz miejscowości, w których miał przebywać Józef Piłsudski, opublikowany został na łamach „Polski Zbrojnej” 12 maja 1939 roku¹³⁶. Obejmował on łącznie blisko 400 miejscowości (zob. Aneks 2). Spis przygotowano w oparciu o wykazy miejscowości w dawnych granicach województw. Najwięcej miejscowości uwzględniono w województwie kieleckim, tj. 91; w krakowskim – 61 oraz lubelskim – 41. Wcześniejszy dostępny wykaz, pochodzący z początku 1939 roku, zawierał 237 miejsc, w których planowano fundację płyt, obelisków i inne trwałe upamiętnienia postaci Piłsudskiego¹³⁷. Analiza dokumentacji źródłowej dowodzi, że właściwie do ostatniego momentu poddawano weryfikacji zgłaszane miejsca historycznie powiązane z obecnością Piłsudskiego, czego przykładem może być dyskusja na temat historycznych związków Piłsudskiego z dwiema miejscowościami w województwie kieleckim: Konarami i Nikisiałką¹³⁸. W wielu przypadkach wykazy miejscowości związanych z działalnością i pobytem Piłsudskiego poddawane były weryfikacji w toku całej działalności NKUPMJP. W źródłach archiwalnych znajdują się dokumenty z lat 1935–1939 zawierające wykazy 45 miejscowości, 56 aż do wspomnianych już 90, co było efektem nie tylko prac weryfikacyjnych, ale także podyktowane było zmianami podziałów administracyjnych¹³⁹.

Podsumowując przebieg prac związanych z upamiętnianiem Piłsudskiego, kilku słów komentarza wymaga kwestia kontaktów NKUPMJP i Wojewódzkich Rad Obywatelskich ze środowiskiem historyków, skupionym wokół Wojskowego Biura Historycznego i Instytutu Badania Najnowszej Historii Polski w Warszawie. Celem tej współpracy, zauważalnej zresztą na każdym etapie prac Wydziału Wykonawczego NKUPMJP, było naukowe wsparcie historyków, w sprawie danych dotyczących miejsc historycznych, w których przebywał Piłsudski, a jakie wytypowane zostały na terenie poszczególnych województw przez Wojewódzkie Rady Obywatelskie i Komitety Powiatowe. Związki NKUPMJP z WBH oraz z Instytutem Badania Najnowszej Historii Polski miały podłoże nie tylko polityczne, ale także naukowe, z uwagi na prowadzone już od kilku

¹³⁵ Tamże, sygn. 49, k. 27.

¹³⁶ *Tam gdzie przebywał Wielki Marszałek*, „Polska Zbrojna” 1939, nr 131, s. 5; AAN, NKUPMJP, sygn. 5, k. 19–20.

¹³⁷ AAN, NKUPMJP, sygn. 5.

¹³⁸ Tamże, sygn. 5, k. 49; sygn. 7.

¹³⁹ Tamże, sygn. 55, k. 1–2.

lat przez te instytucje badania historyczne nad najnowszymi dziejami Polski, chronologicznie obejmującymi okres od powstania styczniowego, przez działania militarne Wielkiej Wojny, Legiony Polskie, po wojnę polsko-ukraińską i Obronę Lwowa oraz wojnę polsko-bolszewicką¹⁴⁰. W porównaniu z innymi ośrodkami naukowymi w kraju środowisko warszawskich historyków dominowało wówczas w badaniach nad historią najnowszą, ukierunkowaną m.in. na historię wojen i wojskowości tego okresu. Z uwagi na specyfikę badań historyczno-wojskowych występowały w nich równoległe dwa nurty, wojskowy i „cywilny”. Jak podkreśla Jerzy Maternicki, charakteryzując warszawskie środowisko historyczne okresu międzywojennego, badania te prowadzone były wówczas przede wszystkim w instytucjach pozauniwersyteckich. Wśród nich wymienia się wspomniane już WBH oraz Instytut Badania Najnowszej Historii Polskiej, a także Muzeum Wojska, choć istotna tu była również rola fachowych czasopism takich jak: „Niepodległość”, „Broń i Barwa”, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” czy „Bellona”¹⁴¹. O tej silnej pozycji ośrodka warszawskiego w badaniach z tego zakresu świadczyła także liczebność środowiska historyków zajmujących się dziejami wojen i wojskowości czasów najnowszych¹⁴².

Początki WBH sięgają jeszcze okresu działalności Referatu Historyczno-Operacyjnego Sztabu Generalnego, który w 1922 roku przemianowany został na Biuro Historyczne Sztabu Generalnego, a następnie na Wojskowe Biuro Historyczne w 1927 roku. Jego kierownikiem w okresie obejmującym działalność NKUPMJP był Bronisław Rakowski¹⁴³. Były legionista z 1 pułku piechoty Legionów, a następnie 1 pułku ułanów Władysława Beliny-Prażmowskiego, generał brygady w Wojsku Polskim, uczestnik bitwy warszawskiej, na szefa WBH powołany został 15 lutego 1936 roku¹⁴⁴.

Podobnie rzecz się miała w przypadku Instytutu Badania Najnowszej Historii Polski, powołanego w 1923 roku z inicjatywy bliskich współpracowników Piłsudskiego, w tym przez Artura Śliwińskiego, Aleksandra Prystora, Leona Wasilewskiego, Michała Sokolnickiego, Walerego Sławka, Wacława Sieroszewskiego,

¹⁴⁰ B. Miśkiewicz, *Polska historiografia wojskowa*, Toruń 2003; H. Hein-Kircher, *Kult Piłsudskiego*, s. 95–102.

¹⁴¹ J. Maternicki, *Warszawskie środowisko historyczne w okresie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1999, s. 38–61.

¹⁴² Tamże, s. 101–111.

¹⁴³ Wcześniej funkcje te pełnili: płk Julian Stachiewicz w latach 1923–1925 i 1926–1934 oraz płk Marian Kukiel w latach 1925–1926. Szerzej zob.: S. Zwoliński, *Biuro Historyczne Sztabu Generalnego – Wojskowe Biuro Historyczne 1921–1939*, w: *Z dziejów służby historycznej wojska polskiego 1918–2002*, Warszawa 2002, s. 9–27.

¹⁴⁴ Z. Wawer, *Rakowski Bronisław*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 30, Wrocław–Warszawa–Kraków 1987, s. 512–513.

Adama Skwarczyńskiego¹⁴⁵. Przez lata kierował nim bliski współpracownik Piłsudskiego, polityk i historyk – Leon Wasilewski (1870–1936), również aktywny w NKUPMJP¹⁴⁶. Grono członków Instytutu stale się poszerzało i tak w latach trzydziestych wymienić w tym środowisku można m.in. Edwarda Rydza-Śmigłego, Bolesława Wieniawę-Długoszowskiego, Tadeusza Kasprzyckiego, Kazimierza Sosnkowskiego, Stefana Pomarańskiego, Wacława Jędrzejewicza, Janusza Jędrzejewicza¹⁴⁷. Wszyscy z wymienionych pełnili także funkcje członków NKUPMJP lub popierali jego działalność. Profil badań prowadzonych zarówno w WBH, jak i w Instytucie Badania Najnowszej Historii Polski, ukierunkowany m.in. na Legiony Polskie, okres Wielkiej Wojny, historię pułków, wreszcie na działania Piłsudskiego na drodze do odzyskania niepodległości,

znakomicie wpisywał się w projektowane przez NKUPMJP przedsięwzięcia upamiętniania postaci Marszałka¹⁴⁸. Jednym z istotniejszych przedsięwzięć, które jest przejawem takiej współpracy naukowej NKUPMJP z Instytutem Badania Najnowszej Historii Polski, była inicjatywa wydania dzieł wybranych Piłsudskiego¹⁴⁹. Jest to znakomity przykład, choć z pewnością nie jedyny, na pokazanie istotnej roli historiografii w kształtowaniu kultu i mitu Piłsudskiego.

¹⁴⁵ AAN, Instytut Badania Najnowszej Historii Polski w Warszawie (1894–1939), sygn. 357, t. 1–17; T. Pelczarski, *Instytut Badania Najnowszej Historii Polski. Zarys działalności (1923–1936)*, „Niepodległość” 1939, t. 20, s. 1–33; J. Skrzypek, *Kronika naukowa*, „Niepodległość” 1937, t. 15, s. 137–141.

¹⁴⁶ A. Friszke, *Jeden z „niepokornych” Leon Wasilewski*, w: L. Wasilewski, *Piłsudski jakim go znałem*, Warszawa 2013, s. 9–108.

¹⁴⁷ H. Hein-Kircher, *Kult Piłsudskiego*, s. 99.

¹⁴⁸ W. Lipiński, *Stan badań nad najnowszą historią Polski (Zadania i metody)*, „Niepodległość” 1938, t. 18, s. 161–172.

¹⁴⁹ AAN, NKUPMJP, sygn. 12, k. 80–81; H. Hein-Kircher, *Kult Piłsudskiego*, s. 102–108.

Charakterystyka głównych kierunków i przejawów działalności NKUPMJP w pełni oddaje atmosferę, w jakiej kształtował się kult Marszałka już po jego śmierci i w jakim stopniu wykorzystywany był do konstruowania określonej polityki państwowej. W latach 1935–1939 przybrał on z wielu względów nasiloną i zinstytucjonalizowaną formę, choć te przejawy pojawiły się już wcześniej przed 1935 roku. Oparty na oficjalnym ceremoniale mocno wpisywał się w przestrzeń oddziaływania pamięci zbiorowej i polityki, które w tym przypadku miały równoważne znaczenie¹⁵⁰. Wszystko to sytuuje kult Piłsudskiego w obszarze pamięci kulturowej, odwołującej się do znaczenia instytucjonalnych form upamiętniania, dla której pamięć przeszłości występuje jako czynnik konstytuujący tożsamość ideową zbiorowości i jest gwarantem jej politycznej legitymizacji¹⁵¹. Zachodzące w jej obszarze przewartościowania w drugiej połowie lat trzydziestych pokazują kluczowe dla kultu Marszałka mechanizmy funkcjonowania pamięci w przestrzeni publicznej II Rzeczypospolitej. Zaprezentowane w takim ujęciu zagadnienie instytucjonalnych form upamiętniania postaci Józefa Piłsudskiego, dla którego egzemplifikacją jest działalność NKUPMJP w latach 1935–1939, pozwala nie tylko na wskazanie konstytutywnych cech kultu Marszałka i zachodzących w jego obszarze przewartościowań, ale także na wielowarstwową analizę lokalnych właściwości akcji upamiętniających osobę Piłsudskiego, czego przykładem może być kieleckie Sanktuarium Marszałka Józefa Piłsudskiego z 1938 roku. Umożliwia także podjęcie szerszej dyskusji nad znaczeniem i funkcjami „miejsc pamięci”, w rozumieniu zaproponowanym przez wspomnianego już Pierre’a Nory, który miejscom tym, o wieloznacznej naturze, przypisywał potrójną funkcję: symboliczną, materialną i funkcjonalną. Podobnie rzecz się przedstawia z pojęciem „semioforów” Krzysztofa Pomiana, jako uznawanych społecznie systemów znaczeń¹⁵². Przyjmując powyższą perspektywę badawczą zasadne ze wszech miar wydaje się stwierdzenie, że podejmowane w okresie II Rzeczypospolitej przez NKUPMJP formy upamiętniania postaci Józefa Piłsudskiego wpisują się w zaproponowaną przez wspomnianych badaczy koncepcję kultury pamięci.

¹⁵⁰ W. Paruch, *Legenda Komendanta: rola kultu Józefa Piłsudskiego*, s. 147.

¹⁵¹ J. Assmann, *Kultura pamięci*, w: *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, red. M. Saryusz-Wolska, Kraków 2009, s. 59–100.

¹⁵² P. Nora, *Entre Mémoire et Histoire*, s. 23–43; tenże, *Między pamięcią a historią. Les lieux de Mémoire*, „Tytuł Roboczy: Archiwum” 2009, nr 2, s. 4–12 (dostęp 3.10.2018); K. Pomian, *Historia. Nauka, passim*.

Przestrzeń znaczeń i symboli. Sanktuarium Marszałka Józefa Piłsudskiego w Kielcach w okresie II Rzeczypospolitej

Idea

Inicyjatywa Sanktuarium Marszałka Józefa Piłsudskiego i Muzeum Legionów Polskich przypadła na okres ogólnopolskiej akcji upamiętniania postaci Piłsudskiego, jaka została podjęta przez scharakteryzowany już wcześniej Naczelny Komitet Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego¹. W równym stopniu była jednak efektem oddolnych społecznych inicjatyw, lokalnej tradycji legionowej i legendy Piłsudskiego kultywowanej w Kielcach właściwie już od czasów Wielkiej Wojny. Idea Sanktuarium, sięgając swoimi źródłami okresu I wojny światowej, nawiązywała więc do kilku aspektów związanych z miejscem Kielc w planach niepodległościowych i militarnych Józefa Piłsudskiego, z wkroczeniem i pobytem w mieście oddziałów strzeleckich, z formowaniem się 1 Pułku Piechoty Legionów Polskich czy wreszcie też ze stosunkiem kielczan do formacji wojskowej Piłsudskiego. Dla tych wszystkich wymienionych czynników budujących późniejszą tradycję legionową Kielc, swoistą klamrą stały się wydarzenia z pobytu legionistów w Kielcach w dniach 12–13 sierpnia oraz 19 sierpnia – 10 września 1914 roku, choć podkreślić należy, że ich historyczny kontekst jest o wiele szerszy².

¹ L. Michalska-Bracha, *Sanktuarium Józefa Piłsudskiego i Muzeum Legionów Polskich w dawnym Pałacu Biskupim w Kielcach*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach” 1993, t. 17, s. 167–181; J. Główka, *Sanktuarium Marszałka Piłsudskiego*, w: *Kielce. Miasto Legionów*, red. T. Kosiński, Kielce 2008, s. 103–114; tenże, *Sanktuarium Marszałka Józefa Piłsudskiego*, w: *Kielce przez stulecia*, Kielce 2014, s. 436–439; J. Osiecki, *Kieleckim gościńcem Józefa Piłsudskiego*, Kielce 2014.

² Zob. m.in.: M. Wrzosek, *Polski czyn zbrojny podczas pierwszej wojny światowej 1914–1918*, Warszawa 1990; E. Kosińska, T. Kosiński, *Kielce w pierwszym roku Wielkiej Wojny*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach” 1989, t. 15, s. 236–248;

Przejawem tej legendy były Marsze Szlakiem Kadrówki, organizowane od 1924 roku w rocznice wymarszu I Kompanii Kadrowej z krakowskich Oleandrów do Kielc (6–12 sierpnia 1914); kolejne pobyty Józefa Piłsudskiego w Kielcach związane z nadaniem mu honorowego obywatelstwa miasta Kielce w październiku 1921 roku oraz z jego uczestnictwem w V Zjeździe Legionistów Polskich w sierpniu 1926 roku, a także fundacje płyt i pomników upamiętniających pobyt Piłsudskiego i legionistów w Kielcach w sierpniu–wrześniu 1914 roku.

Jak podkreślano na łamach „Gazety Kieleckiej” z sierpnia 1938 roku:

» Kielce stają przed nami w nowym blasku i nowej barwie. Wspaniała epopeja Legionów, zapoczątkowana Marszem I Kadrowej, znajduje tu wyraz w powstaniu widomych znaków historii, nie piórem pisanej, lecz uwiecznionej i zakutej w spiż, granit i marmur. Senny czas murów, zastygłych we wspomnieniach dawnych dziejów, budzi nowa prawda. W dawnym zamku biskupów krakowskich, gdzie wyrokiem dziejowym stanął przed 24 laty na kwaterze Wódz w siwej kurtce strzeleckiej i maciejówce – powstaje dziś w triumfie Jego sanktuarium³.

Kwestie te, jakże istotne dla oddania atmosfery, w jakiej narodziła się idea Sanktuarium, zostały już w dużym stopniu opisane w literaturze przedmiotu, stąd nie wymagają w tym miejscu szerszego komentarza⁴. Nadal jednak istotny wydaje się postulat monograficznego opracowania tego zagadnienia przy wykorzystaniu m.in. akt NKUPMJP z Archiwum Akt Nowych oraz zasobów Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie. Kielecka pamięć o Piłsudskim wpisywała się dodatkowo w rocznicowy kalendarz historyczny II Rzeczypospolitej, a w związku z tym w kolejne obchody rocznic powstań narodowych, Konstytucji 3 Maja, Święta Niepodległości i innych, których ideowy

tenże, *Kampania kielecka oddziałów strzeleckich pod dowództwem Józefa Piłsudskiego w sierpniu 1914 r.*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach” 1993, t. 17, s. 91–125; U. Oettingen, *1 Pułk Piechoty Legionów Polskich w Kielcach 19 VIII – 10 IX 1914 r.*, w: *Z dziejów Kielc w latach 1914–1918*, red. U. Oettingen, Kielce 2004, s. 11–36; też, *Wejście strzelców do Kielc w 1914 roku w świetle źródeł legionowych*, „Rocznik Świętokrzyski” 2005, t. 29, s. 85–98; J. Osiecki, S. Wyrzycki, *Legionowym szlakiem... Z dziejów oddziałów Józefa Piłsudskiego na Kielecczyźnie 1914–1915*, Kielce 2008; U. Oettingen, *Kielce w 1914 roku – „Miasto Legionów”*, w: *O wojnę powszechną za wolność ludów... I wojna światowa na ziemiach polskich – aspekty społeczne, polityczne i militarne. Studia i materiały*, red. R. Kotowski, L. Michalska-Bracha, M. Przeniosło, Kielce 2014, s. 187–215 (tam również dalsza literatura przedmiotu).

³ *Ziemia Kielecka Wodzowi i Jego Legionom*, „Gazeta Kielecka” 1938, nr 60, s. 2.

⁴ Zob. m.in.: U. Oettingen, *Rola miejsc pamięci narodowej*, s. 62–78; J. Osiecki, *Kieleckie ścieżki Józefa Piłsudskiego*, Kielce 1999.

i polityczny wydźwięk współgrał z niepodległościowym znaczeniem legendy legionowej i kultu Piłsudskiego⁵.

Po śmierci Marszałka Józefa Piłsudskiego o projektach upamiętniania jego czynu niepodległościowego i pobytu w Kielcach w okresie I wojny światowej wspominano wielokrotnie na łamach „Gazety Kieleckiej”⁶. Pośród zgłoszonych wówczas propozycji, podobnie zresztą jak miało to miejsce w przypadku wielu innych miast na terenie II Rzeczypospolitej, pojawił się pomysł ufundowania pomnika Marszałka oraz utworzenia muzeum, co istotne jest w kontekście naszych dalszych rozważań. Miało ono gromadzić i udostępniać pamiątki związane z Komendantem i działaniami Legionów Polskich, jakie według „Gazety Kieleckiej” znajdowały się w kieleckich zbiorach muzealnych, w kieleckim oddziale Polskiego Towarzystwa Historycznego oraz były przechowywane w rękach prywatnych. Zwracano przy tym uwagę na bezcenną historyczną wartość tych pamiątek, które należało zabezpieczyć i uchronić od rozproszenia, aby w konsekwencji mogły stanowić integralny zbiór muzealny. Trudno jednoznacznie stwierdzić, czy w inicjatywie utworzenia muzeum gromadzącego pamiątki związane z działalnością Piłsudskiego, którą ogłosiła „Gazeta Kielecka” w lipcu 1935 roku, doszukiwać się można idei Sanktuarium i Muzeum Legionów czy raczej pomysłu zorganizowania Muzeum Historii Kielc. Abstrahując jednak od tej kwestii, to istotny okazał się tu generalny projekt upamiętnień czynu niepodległościowego Piłsudskiego na terenie Kielc, ze wskazaniem na kwaterę Komendanta w Dawnym Pałacu Biskupów Krakowskich:

» Aby upamiętnić pobyt Marszałka w Kielcach, jest projekt wmurowania tablic pamiątkowych na domach, w których kwaterował Komendant w pierwszych dniach swojej orężnej walki o Niepodległość. Domów tych jest dwa: Zamek Wojewódzki i obecny dom prokuratury przy ul. Biskupa Bandurskiego. Na tablice pamiątkowe na tych domach Kielce czekają od dawna. Projekt należy wreszcie urzeczywistnić⁷.

Idea Sanktuarium Marszałka Józefa Piłsudskiego, jaka narodziła się w 1935 roku wraz z szerszą akcją upamiętniania niepodległościowego czynu Komendanta i Legionów Polskich, wymaga więc z pewnością wielopłaszczyznowej

⁵ J. Załęczny, *Tradycje patriotyczne*, passim; A. Kifer, *Obchody rocznic historycznych w województwie kieleckim w okresie międzywojennym*, passim.

⁶ *Akcja uczczenia Czynów Marszałka musi być planowa i całkowita*, „Gazeta Kielecka” 1935, nr 196, s. 4.

⁷ *Muzeum Marszałka Piłsudskiego w Kielcach*, „Gazeta Kielecka” 1937, nr 59, s. 3; J. Główska, *Rada Artystyczno-Konserwatorska miasta Kielc 1935–1939*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach” 1998, t. 19, s. 131.

analizy, dla której punktem odniesienia są różne przestrzenie pamięci, na które w równym stopniu oddziałuje kontekst historyczny, co polityczny, światopoglądowy i tożsamościowy. W takim ujęciu samo Sanktuarium zaś, jako forma narracji o przeszłości, staje się przestrzenią, gdzie skupiają się kategorie pamięci i historii oraz pamięci i polityki. Z tego względu też istotne wydaje się pytanie o miejsce Sanktuarium w przyjętej przez obóz piłsudczykowski w latach trzydziestych strategii konstruowania wspólnej pamięci przeszłości, o czym była już także mowa w pierwszej części niniejszej książki.

Środowisko i twórcy

Miejsce legendy legionowej w pamięci społeczności województwa kieleckiego w okresie II Rzeczypospolitej w znacznym stopniu związane było z działalnością władz administracyjnych. Można wspomnieć, wyłącznie sygnalnie, o działalności w tej mierze kolejnych prezydentów miasta Kielc, poczynawszy od Mieczysława Łukasiewicza (prezydenta z lat 1919–1927); Pawła Gettla (prezydenta z lat 1927–1929); Romana Cichowskiego (prezydenta z lat 1929–1934), kończąc na ostatnim prezydencie z lat 1934–1939, Stefanie Artwińskim⁸. Podobną rolę wypełniali w całym okresie II Rzeczypospolitej kieleccy wojewodowie, a pośród nich Stanisław Pękosławski (wojewoda z lat 1919–1923), Adam Kroebl (wojewoda w 1923), Mieczysław Bilski (wojewoda z lat 1923–1924), Ignacy Manteuffel (wojewoda z lat 1924–1927), Władysław Korsak (wojewoda z lat 1927–1930), Jerzy Paciorkowski (wojewoda z lat 1930–1934), Stanisław Jarecki (wojewoda w 1934), ale przede wszystkim wielokrotnie już wymieniany Władysław Dziadosz (wojewoda z lat 1934–1939)⁹. To w ich kompetencjach, w pewnym stopniu też oczywiście z racji sprawowanych funkcji, znajdowała się organizacja obchodów rocznicowych, Świąt Niepodległości, a wreszcie też kolejnych uroczystości imienin Piłsudskiego i rocznic jego śmierci, które slu-

⁸ P. Wolańczyk, *Prezydenci Kielc w latach 1918–1939*, w: *Z dziejów samorządu terytorialnego w XIX i XX wieku*, red. M. Przeniosło, Kielce 2013, s. 149–170; tenże, *Samorząd i jego władze po odzyskaniu niepodległości*, w: *Kielce przez stulecia*, red. M. Maciągowski, Kielce 2014, s. 377–383.

⁹ APK, Urząd Wojewódzki Kielecki I (1919–1939) (dalej: UWK I), Akta Osobowe, sygn. 21991; 22265; 23045; 23335; 23390; M. Kolasa, *Kielce stolicą województwa*, w: *Kielce przez stulecia*, s. 368–370; *Kto był kim*, s. 130, 152–153, 168, 171, 173, 331.

żyły, choć na różnym poziomie, kultywowaniu legendy Marszałka i Legionów Polskich. Kolejni prezydenci miasta i wojewodowie z urzędu zasiadali więc w komitetach obywatelskich i patronowali obchodom rocznicowym¹⁰.

Jedynie tytułem przykładu przypomnieć można, że to na czasy urzędowania prezydenta Łukasiewicza i wojewody Pękoławskiego przypadła uroczystość nadania Piłsudskiemu honorowego obywatelstwa miasta Kielce (20 października 1921 roku), jako „symbolowi niepodległości”¹¹. Urzędowanie Manteuffla zbiegło się z pierwszym Marszem Szlakiem Kadrówki w 1924 roku, a także z przygotowaniami V Zjazdu Legionistów Polskich w Kielcach w sierpniu 1926 roku¹². Korsak natomiast brał udział w uroczystościach odsłonięcia pomnika Niepodległości w 1929 roku, choć i w tym przypadku pojawia się już nazwisko Dziadosza, pełniącego wówczas przez kilka miesięcy obowiązki wicewojewody, podczas których m.in. uczestniczył w pracach Komitetu Obywatelskiego 10. lecia Odzyskania Niepodległości¹³.

Na okres urzędowania Dziadosza jako wojewody oraz prezydenta Artwińskiego (po 1934 roku) przypadło, jak się wydaje, najwięcej różnorodnych form i instytucjonalnych akcji upamiętniania czynu niepodległościowego. W tym czasie, w dowód hołdu za legionową biografię, przyznano honorowe obywatelstwo

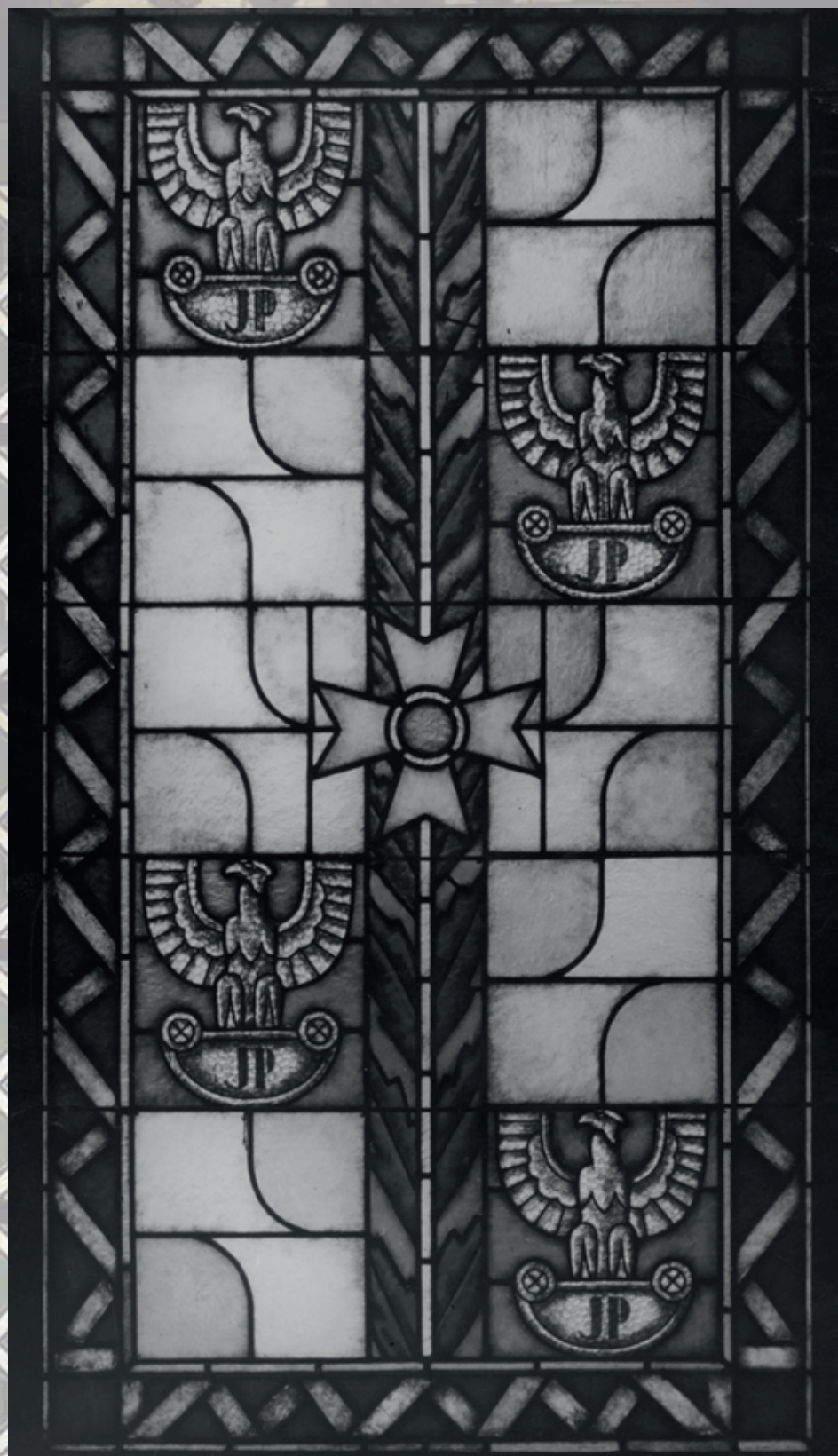
¹⁰ Przykładem służyć mogą kolejne obchody rocznic historycznych, jakie organizowano w Kielcach, m.in. w latach trzydziestych, w tym obchody powstania styczniowego, Konstytucji 3 maja, rocznic śmierci Piłsudskiego, Świąt Niepodległości, czynu niepodległościowego Legionów Polskich oraz imienin Marszałka. Zob.: APK, UWK I, sygn. 2261; tamże, SPK I, sygn. 862, 863; tamże, AMK, 2288, 2295, 2298, 2299; L. Michalska-Bracha, *Obchody rocznicy odzyskania niepodległości w Kielcach w okresie międzywojennym*, „Między Wisłą a Pilicą” 2010, t. 10, s. 181–195; A. Malicka (A. Kifer), *Obchody rocznic śmierci Marszałka Józefa Piłsudskiego w województwie kieleckim (1936–1939)*, „Świętokrzyskie. Środowisko. Dziedzictwo kulturowe. Edukacja regionalna” 2014, nr 14, s. 131–137; też, *Pamięć powstania styczniowego w latach 1918–1939 w województwie kieleckim*, w: *Powstanie styczniowe w pamięci zbiorowej*, red. A. Kawalec, J. Kuzicki, Rzeszów 2017, s. 337–351; też, *Obchody rocznic historycznych w województwie kieleckim w okresie międzywojennym*, passim.

¹¹ APK, Akta Miasta Kielc (dalej: AMK), sygn. 1277, k. 307–308; sygn. 1291, k. 98–109; J. Osiecki, *Kieleckim gościńcem*, s. 135–139.

¹² J. Szyszko-Bohusz, *Dziesięć lat na Szlaku Kadrówki*, Warszawa 1934; A. Malicka (A. Kifer), *Marsze Szlakiem Kadrówki (1924–1939). Między polityką historyczną a ideą wychowania obywatelskiego*, „Studia Muzealno-Historyczne” 2015, t. 7, s. 153–168; L. Olkuśnik, *Marsze Szlakiem Kadrówki w II Rzeczypospolitej*, „Sowiniec” 2002, nr 20, s. 17–34; 2003, nr 22, s. 73–98; 2004, nr 25, s. 51–79; L. Michalska-Bracha, *V Zjazd Związku Legionistów*, s. 127–140.

¹³ J. Zawadzki, *Pomnik Niepodległości w Kielcach*, w: *Kielce miasto Legionów*, Kielce b.d., s. 115–144; L. Michalska-Bracha, *Władysław Dziadosz (1893–1980) – wojewoda kielecki i „strażnik pamięci legionowej”*, „Studia Muzealno-Historyczne” 2015, t. 7, s. 119–129.

miasta Kielce Józefowi Beckowi, ówczesnemu ministrowi spraw zagranicznych (listopad 1934)¹⁴. Legionowy rodowód stał się okazją do nadania honorowego obywatelstwa miasta Kielc również Edwardowi Rydzowi-Śmigłemu, o czym zdecydowali radni miejscy uchwałą w rocznicę niepodległości 10 listopada 1936 roku (sam dyplom wręczono rok później, 11 lutego 1937)¹⁵. Obydwaj też przyjmowali w murach miasta Marszałka Rydza-Śmigłego podczas uroczystości poświęcenia i przekazania sztandaru 2 pułkowi artylerii lekkiej (16 października 1937)¹⁶. O Władysławie Dziadoszu można powiedzieć więc, że należał do grona głównych kreatorów legionowej tradycji w województwie kieleckim w latach trzydziestych. Wydaje się jednak, że nie tylko, jeśli pod uwagę będzie brana jego aktywność na tym polu przy okazji pełnienia przez niego innych funkcji w organizacjach kombatanckich oraz w administracji państwowej.

Powodów tej sytuacji było z pewnością wiele, ale przede wszystkim źródeł takiej a nie innej postawy Dziadosza wobec kultu Piłsudskiego doszukiwać się należy w jego niepodległościowej działalności i legionowym rodowodzie. Wystarczy wspomnieć, że działał w organizacjach paramilitarnych, w tym w Związku Strzeleckim oraz w Związku Walki Czynnej. W okresie Wielkiej Wojny dosłużył się stopnia podporucznika piechoty. Służył w 1 kompanii 2 batalionu 5 pułku piechoty Legionów Polskich, walczył pod Konarami, gdzie został ranny. Działał w strukturach Polskiej Organizacji Wojskowej w Galicji w latach 1917–1918, pełniąc przez jakiś czas funkcję komendanta podokręgu Tarnów. Po odzyskaniu niepodległości pozostał czynny w służbie wojskowej, uzyskując stopień majora ze starszeństwem od 1 czerwca 1919 roku. Brał udział w wojnie polsko-bolszewickiej oraz w walkach o Lwów¹⁷. Był kilkakrotnie odznaczany, w tym Srebrnym Krzyżem Virtuti Militari V klasy, Krzyżem Walecznych i Krzyżem Orderu Odrodzenia Polski¹⁸.

¹⁴ APK, AMK, sygn. 2312, k. 1.

¹⁵ APK, AMK, sygn. 2309, k. 177, 197, 199; sygn. 2308, k. 561, 567; „Gazeta Kielecka” 1937, nr 43, s. 3, Muzeum Narodowe w Kielcach, Dział Historii, nr inw. MNKi/H/411.

¹⁶ Na temat pobytu w Kielcach Marszałka Rydza-Śmigłego i fundacji sztandaru 2 pułku artylerii lekkiej zob.: APK, AMK, sygn. 2287; sygn. 2291; sygn. 2303; sygn. 2309; *Ziemia Kielecka w hołdzie Marszałkowi Rydzowi Śmigłemu*, Kielce 1937; „Gazeta Kielecka” 1937, nr 168, s. 2–3.

¹⁷ W.K. Cygan, *Oficerowie Legionów Polskich 1914–1917. Słownik biograficzny*, t. 1, Warszawa 2005, s. 253–254; *Kto był kim*, s. 166; L. Michalska-Bracha, *Władysław Dziadosz (1893–1980) – wojewoda kielecki*, s. 119–129.

¹⁸ G. Łukomski, *Kawalerowie Virtuti Militari 1792–1945*, Koszalin 1997, s. 141; *Kto był kim*, s. 166.

Z wykształcenia prawnik, w okresie II Rzeczypospolitej z dużym powodzeniem rozwijał swoją karierę urzędniczą w administracji państwowej. Pomogła mu w tym z pewnością legionowa przeszłość, ale także spore zaangażowanie w działalności stowarzyszeń kombatanckich, co w wielu przypadkach otwierało drogę do politycznych karier i często wysokich urzędów w administracji publicznej¹⁹. W przypadku Dziadosza, był on nie tylko członkiem Zarządu Głównego, ale przede wszystkim wiceprezesem Związku Legionistów Polskich (w latach 1932–1934) oraz prezesem warszawskiego okręgu ZLP. Pełnił przy tym funkcję sekretarza Legionowego Instytutu Studiów w Warszawie, brał udział w pracach komitetu budowy Domu Legionowego im. Józefa Piłsudskiego w Oleandrach. W 1931 roku wszedł do składu Prezydium Federacji Polskich Związków Obrońców Ojczyzny z ramienia ZLP i po dwóch latach został wiceprezesem²⁰. Jeśli chodzi natomiast o drogę jego administracyjnej kariery i w tym kontekście związki z Kielcami, to po doświadczeniu zdobytym w krakowskim i tarnopolskim Urzędzie Wojewódzkim został mianowany czasowo na stanowisko wicewojewody kieleckiego na okres od 30 lipca 1929 roku do 25 lutego 1930 roku, po czym objął funkcję wicewojewody białostockiego, a następnie dyrektora warszawskiego Biura Sejmu. Wreszcie na urząd wojewody kieleckiego powołano go 3 lipca 1934 roku, po czym obowiązki te wypełniał już nieprzerwanie do wybuchu wojny²¹.

Wśród instytucji społecznych zajmujących się w Kielcach upamiętnianiem Piłsudskiego, a działających poza strukturami Naczelnego Komitetu Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego, znalazła się Rada Artystyczno-Konserwatorska miasta Kielc, powołana 8 marca 1935 roku oraz Komitet Budowy Pomnika Legionów w Kielcach, utworzony w grudniu 1937 roku. Właściwie i w jednym i w drugim przypadku ich działalność w jakimś stopniu powiązana była z aktywnością w tej mierze Dziadosza, chociażby z racji pełnionych przez niego obowiązków wojewody, a także funkcji Delegata NKUPMJP²². Formalnie obydwie instytucje działały niezależnie od NKUPMJP, choć w przypadku drugiej z wymienionych takie kontakty były utrzymywane z Wydziałem Wykonawczym NKUPMJP, co poświadcza dokumentacja źródłowa, w której Dziadosz informował w grudniu 1937 roku o przystąpieniu do „odnowienia i urządzenia

¹⁹ W. Kozyra, *Byli wojskowi w administracji publicznej*, s. 75–93.

²⁰ A. Niewęgłowska, *Federacja*, s. 141–143.

²¹ Zob.: APK, UWK I, sygn. 22265, Akta osobowe dra Władysława Dziadosza, k. 1, 3, 5, 10–11. O rozpoczęciu przez wojewodę urzędowania z dniem 10 lipca 1934 r. zob. „Gazeta Kielecka” 1934, nr 28, s. 2.

²² AAN, NKUPMJP, sygn. 2, k. 49.

pierwszej Kwatery Głównej Józefa Piłsudskiego”. Zawiadamiał także o uroczystości otwarcia Sanktuarium i odsłonięcia pomnika Legionów, przewidzianej na 2 października 1938 roku²³.

Poświęcając kilka słów komentarza obydwu instytucjom warto podkreślić, że sama inicjatywa powołania Rady Artystyczno-Konserwatorskiej miasta Kielc sięga jeszcze początków 1935 roku. Do jej kompetencji należała opieka nad zabytkami miejskimi oraz plany zagospodarowania przestrzennego Kielc. Ta miejska instytucja posiadała szerokie społeczne zaplecze. Należeli do niej przedstawiciele wielu organizacji i instytucji społecznych, w tym m.in. Konserwatora Okręgowego w Kielcach, Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, Towarzystwa Miłośników Sztuki, Koła Architektów i Koła Techników²⁴. Radzie Artystyczno-Konserwatorskiej przewodniczył znany działacz niepodległościowy jeszcze z czasów I wojny światowej, prezes Związku Peowiaków i kielecki radny, Władysław Koterski-Spalski²⁵. Poza nim w składzie Rady znaleźli się miejscy radni, prezesi organizacji kombatanckich, regionaliści, konserwatorzy zabytków. Niektórzy z nich, tak jak Henryk Czarnecki, artysta malarz oraz Andrzej Oleś, wojewódzki konserwator sztuki, czy Edmund Massalski, prezes kieleckiego Oddziału Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, brali czynny udział w realizacji Sanktuarium²⁶.

Plany upamiętnienia miejsc historycznie związanych z czynem legionowym i osobą Marszałka Piłsudskiego należały, jak się wydaje, do istotnych zadań w programie działalności Rady Artystyczno-Konserwatorskiej. Projekty te stały się przedmiotem jej dyskusji na przełomie 1936/1937 roku, czego przykładem jest posiedzenie z lutego 1937 roku, w którym uczestniczył także wojewoda Dziadosz²⁷. Jego rola w tych inicjatywach Rady Artystyczno-Konserwatorskiej była znacząca. W tym samym czasie zresztą, tj. 26 lutego 1937 roku, na posiedzeniu Wydziału Wojewódzkiego, które odbyło się pod jego przewodnictwem, podjęto uchwałę o zorganizowaniu w siedzibie kieleckiego Urzędu Wojewódzkiego „Muzeum im. Marszałka Józefa Piłsudskiego”:

²³ Tamże, sygn. 34, Pismo W. Dziadosza z 30 grudnia 1937 r. do NKUPMJP; sygn. 23, k. 8.

²⁴ Szerzej zob.: J. Głowka, *Rada Artystyczno-Konserwatorska*, s. 121–136; tenże, *Działalność Rady Artystyczno-Konserwatorskiej Miasta Kielc 1935–1939*, w: *Kielce przez stulecia*, s. 433–43.

²⁵ J.Z. Pająk, P. Wzorek, *Koterski Władysław*, w: *Świętokrzyski słownik biograficzny*, s. 249. Biblioteka Uniwersytecka w Kielcach, zbiory specjalne, materiały Władysława Koterskiego-Spalskiego, sygn. 1–22.

²⁶ APK, UWK I, sygn. 21519.

²⁷ Szerzej J. Głowka, *Rada Artystyczno-Konserwatorska*, s. 129–130.

» W dniu 26 lutego b.r. odbyło się pod przewodnictwem Wojewody Dr. Wł. Dziadosza w gmachu Urzędu Wojewódzkiego kieleckiego posiedzenie Wydziału Wojewódzkiego, na którym uchwalono założyć muzeum im. Marszałka Józefa Piłsudskiego w gmachu Urzędu Wojewódzkiego w Kielcach. Muzeum mieścić się będzie w pokojach, w których kwatrował Marszałek Józef Piłsudski w czasie walk w 1914 r.²⁸

Wspomniane działania, które miały miejsce na przełomie 1936/1937, świadczą o intensyfikacji prac nad upamiętnieniem osoby Piłsudskiego na terenie województwa kieleckiego, nie tylko w ramach działalności NKUPMJP. Na tym przykładzie wyraźnie też widać, w jakim stopniu akcja ta była efektem oddolnych społecznych inicjatyw, a na ile rezultatem ogólnych działań Wydziału Wykonawczego NKUPMJP. Tym bardziej, że w Kielcach, oprócz struktur terenowych NKUPMJP, działał także od grudnia 1937 roku. Komitet Budowy Pomnika Legionów w Kielcach, którego celem, oprócz budowy pomnika Legionów według projektu Jana Raszki, miało być także „urządzenie pierwszej Kwatery Głównej Józefa Piłsudskiego” w siedzibie kieleckiego Urzędu Wojewódzkiego. Obie te inicjatywy miały, jak się zdaje, integralny charakter²⁹. Patronat nad działaniami Komitetu Budowy Pomnika Legionów objąć miał prezydent Henryk Mościcki, Marszałek Rydz-Śmigły oraz Aleksandra Piłsudska, co w efekcie podnieść miało rangę tej inicjatywy i nadać jej charakter ogólnopolski³⁰. Nie odbiegało to wcale od schematu działania przyjętego również przez inne powstające w tym czasie komitety tego typu.

Podobne komitety budowy pomników legionowych oraz Marszałka Piłsudskiego powstawały i działały poza ścisłymi strukturami NKUPMJP również w innych miastach na terenie II Rzeczypospolitej. Taką inicjatywę podjął m.in.: Komitet Budowy Pomnika Marszałka Józefa Piłsudskiego i Powstańca Śląskiego w Katowicach, Komitet Budowy Pomnika Marszałka Piłsudskiego w Bydgoszczy oraz Komitet Budowy Pomnika Marszałka Piłsudskiego w Wilnie³¹. Nie w każdym jednak przypadku uzyskiwały one ze strony NKUPMJP pełną aprobatę, z uwagi na prowadzone odrębnie akcje zbiórki środków finansowych na własne lokalne inicjatywy, niezakwalifikowane przy tym jako ogólnopolskie cele NKUPMJP³². Jak podkreślano na łamach „Przeglądu Tygodniowego” z lipca 1935 roku:

²⁸ *Muzeum Marszałka Piłsudskiego w Kielcach*, „Gazeta Kielecka” 1937, nr 59, s. 3.

²⁹ Szerzej zob.: U. Oettingen, *Pomnik Legionów w Kielcach*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach” 1995, t. 18, s. 173.

³⁰ Tamże, s. 173–174.

³¹ AAN, NKUPMJP, sygn. 4, k. 114–130.

³² Szerzej H. Hein-Kircher, *Kult Piłsudskiego*, s. 85–88.

» Żaden projekt, choćby najszlachetniejszy, dopóki jest projektem nawet, jeśli jego realizacja wydaje się być projektodawcom prawdopodobna lub zapewniona, nie może być związana z imieniem Marszałka, wyjąwszy dzieła uznane przez Naczelny Komitet za ogólnonarodowe³³.

Obostrzenia tego rodzaju nie dotyczyły projektów budowy pomnika Piłsudskiego w Wilnie oraz w Warszawie, a to ze względu na historyczne uzasadnienie, rangę i polityczne znaczenie tych inicjatyw. Obydwa projekty znalazły się też w konsekwencji na liście ogólnopolskich planów NKUPMJP³⁴.

Komitety te posiadały też z reguły szeroką formułę, co w przypadku komitetu kieleckiego poświadczał kilkudziesięcioosobowy skład, reprezentowany przez osoby związane w mieście i regionie z tradycjami niepodległościowymi, zaangażowane w życie politycznym i społecznym. Z tego grona na pierwszy plan wysuwa się nazwisko wojewody Dziadosza, Juliusza Zulaufa oraz Zygmunta Sowińskiego, którzy przewodniczyli komitetowi. Zulauf, były legionista, generał brygady w Wojsku Polskim, od 1930 roku wypełniał obowiązki dowódcy 2 Dywizji Piechoty Legionów w Kielcach³⁵. Natomiast Sowiński, inżynier, przemysłowiec, był m.in. dyrektorem Towarzystwa Akcyjnego Fabryki Szkła w Zawierciu, prezesem Zarządu Izby Przemysłowo-Handlowej w Sosnowcu, wiceprezesem Związku Izb Przemysłowo-Handlowych w Warszawie, a także posłem na Sejm III, IV, V kadencji z list Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem i Obozu Zjednoczenia Narodowego³⁶. Należeli oni z pewnością do grona osób związanych już wcześniej z inicjatywami upamiętniania czynu legionowego i kultywowania tradycji niepodległościowych. Podobnie zresztą jak inni członkowie komitetu, np. prezydent Artwiński oraz Edmund Massalski, regionalista i prezes Zarządu Oddziału Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w Kielcach, redaktor „Gazety Kieleckiej” i radny miejski³⁷. Czy wreszcie zaangażowany w prace nad utworzeniem Sanktuarium – Andrzej Oleś, artysta malarz, grafik i konserwator sztuki³⁸.

³³ Z Naczelnego Komitetu Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego, „Przegląd Tygodniowy” 1935, nr 80, s. 1.

³⁴ Stołeczny Komitet Budowy Pomnika Marszałka Józefa Piłsudskiego, „Kronika Warszawy” 1936, s. 62; H. Hein-Kircher, *Kult Piłsudskiego*, s. 169–176.

³⁵ J. Główna, *Generał Juliusz Zulauf – kielczanin z rozkazu*, w: *Kielce i kielczanie w XIX i XX wieku*, red. U. Oettingen, Kielce 2005, s. 285–294.

³⁶ A. A. Zięba, *Sowiński Zygmunt*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 41, Warszawa–Kraków 2002, s. 22–24.

³⁷ J. Pająk, A. Śmietanka, *Massalski Edmund Ksawery*, w: *Świętokrzyski słownik biograficzny*, s. 318–320.

³⁸ E. Dwornik-Gutowska, *Oleś Andrzej*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 23, Wrocław–Warszawa–Kraków 1978, s. 759–761.

Sanktuarium Marszałka Józefa Piłsudskiego znalazło się na liście lokalnych inicjatyw NKUPMJP. W przedsięwzięciu tym, jak można sądzić na podstawie zaprezentowanego materiału źródłowego, zaangażowani byli, choć w różnym stopniu, zarówno przedstawiciele wspomnianej wyżej Rady Artystyczno-Konserwatorskiej Miasta Kielc oraz Komitetu Budowy Pomnika Legionów Polskich, jak również członkowie Wojewódzkiej Rady Obywatelskiej NKUPMJP z wojewodą Dziadoszem, współtworząc w ten sposób instytucjonalne i organizacyjne otoczenie dla inicjatywy Sanktuarium, ale także bardzo ważne środowisko polityczne i społeczne wspierające tę ideę.

Jeśli chodzi natomiast o artystycznych projektantów i wykonawców całego wystroju architektonicznego, rzeźbiarskiego i malarskiego Sanktuarium, wymienia się przede wszystkim trzy nazwiska: Stanisław Rzecki, Andrzej Oleś, Wincenty Skuczyński. Jak podkreślano na łamach „Gazety Kieleckiej” z kwietnia 1938 roku:

» Prace nad upamiętnieniem dziejowej rocznicy wymarszu pierwszej kompanii kadrowej są już na ukończeniu. [...] Profesor Rzecki z Warszawy przy współudziale konserwatora sztuki dr. Olesia i prof. Skuczyńskiego kieruje robotami w zamku nad utworzeniem Sanktuarium Marszałka i muzeum Legionów w dawnej głównej kwaterze komendanta. Uroczystości mają się odbyć w rocznicę wymarszu pierwszej kadrowej dn. 6 i 7 sierpnia r.b.³⁹

Postacią kluczową w całym tym artystycznym przedsięwzięciu był z pewnością znany w okresie międzywojennym warszawski artysta rzeźbiarz, malarz i grafik – Stanisław Rzecki (1888–1972). Z tego względu, że to na jego projektach artystycznych oparta została cała wizja Sanktuarium (główne projekty zarówno wnętrza, jak i zewnętrznej części wejścia), jego sylwetce poświęcić należy nieco więcej miejsca. Rzecki, jak podkreśla Ewa Dwornik-Gutowska, swoje artystyczne wykształcenie zdobył w Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie jeszcze przed I wojną światową i wyszedł z kręgu takich mistrzów jak: Teodor Axentowicz, Stanisław Wyspiański, Julian Fałat i Konstanty Laszczka⁴⁰. Naukę, jak wielu ówczesnych artystów, uzupełniał w Paryżu, gdzie przebywał w latach 1909–1914. Tam też wstąpił do założonego w 1911 roku Towarzystwa Artystów Polskich i następnie do założonego w tym środowisku paryskiego oddziału „Strzelca”⁴¹.

³⁹ *Ku czci Marszałka Józefa Piłsudskiego*, „Gazeta Kielecka” 1938, nr 31, s. 3.

⁴⁰ E. Dwornik-Gutowska, *Rzecki (Szreniawa-Rzecki) Stanisław*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 34, Wrocław–Warszawa–Kraków 1992–1993, s. 6–7.

⁴¹ W. Milewska, M. Zientara, *Sztuka Legionów Polskich i jej twórcy 1914–1918*, Kraków 1999, s. 56–57.

Z warszawskim środowiskiem artystycznym związał się na stałe już po powrocie z Paryża⁴². W charakterystyce jego twórczości artystycznej, ze względu oczywiście na prace podjęte przy realizacji Sanktuarium, uwagę naszą zwracają przede wszystkim te dzieła, które poświęcał tematyce batalistycznej, legionowej. Rzecki należał więc do tej grupy artystów międzywojennych, w biografii których dość mocno zarysowany był legionowy rodowód⁴³. Sam Rzecki w Legionach Polskich znalazł się od sierpnia 1915 roku, służył w 2 Pułku Ułanów, a następnie w kawalerii sztabowej Komendy Legionów. Zne są zresztą ryciny z jego wizerunkami, autorstwa współtowarzyszy broni, w tym Leopolda Gottlieba i Stefana Sonnewenda. W czynnej służbie wojskowej Rzecki pozostawał jeszcze na progu II Rzeczypospolitej, jako podporucznik 2 Pułku Szwoleżerów Rokitniańskich, a następnie oficer łącznikowy w dowództwie 8 Dywizji Piechoty. W uznaniu zasług odznaczony został Krzyżem Walecznych w 1921 roku⁴⁴.

Tematyka batalistyczna, legionowa widoczna jest w jego twórczości malarzkiej, co poświadcza obraz Rzeckiego „Bitwa pod Kostiuchnowką”, ale przede wszystkim prace rzeźbiarskie, na których to skoncentrował się w latach trzydziestych. W jego pracowni powstawały odlane w brązie popiersia Marszałka Piłsudskiego, płaskorzeźby, a także pomnik Piłsudskiego w Otwocku. Wystawiał je m.in. na wystawach w piętnastolecie odzyskania niepodległości w 1933 roku oraz na ekspozycji „Marszałek Piłsudski w rzeźbie”, zorganizowanej w Muzeum Wojska w Warszawie w 1936 roku. Niestety w biogramie Rzeckiego, na który powołujemy się w tym miejscu, jeden z jego bardziej znaczących projektów o tematyce legionowej, a mianowicie wystrój architektoniczno-rzeźbiarski kieleckiego Sanktuarium Piłsudskiego, uważany jest błędnie za niezrealizowany⁴⁵.

Rzecki, sądząc na podstawie dokumentacji źródłowej, opracował zasadniczy trzon projektu wystroju wnętrza oraz głównego wejścia do Sanktuarium od strony południowego dziedzińca. Jak podkreślano na łamach „Kurier Literacko-Naukowy” z października 1938 roku:

» Przeistoczenie dawnej kwatery Komendanta w Sanktuarium Narodowe wymagało od artysty iście renesansowej wszechstronności, stawia-

⁴² E. Dwornik-Gutowska, *Rzecki*, s. 6–7.

⁴³ W. Wyganowska, *Sztuka Legionów Polskich 1914–1918*, Warszawa 1994; W. Milewska, M. Zientara, *Sztuka Legionów Polskich*, s. 56–57, 87–88, 106–107, 203–204, 218–219, 294–295.

⁴⁴ Dziennik Personalny Ministerstwa Spraw Wojskowych z 23 lipca 1921, nr 29, s. 1205.

⁴⁵ E. Dwornik-Gutowska, *Rzecki*, s. 9–10.

ło go wobec problemów i zadań architektonicznych, dekoracyjnych i rzeźbiarskich⁴⁶.

Jego realizacja uzależniona była w pewnym stopniu też od zatwierdzenia przez Wydział Wykonawczy NKUPMP. Niektóre kompozycje, jak np. rzeźba portretowa Józefa Piłsudskiego, odlew w brązie, poddane zostały ocenie przez prof. Wojciecha Jastrzębowskiego, członka NKUPMJP i rektora Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie. Należało to zresztą do typowej dla NKUPMJP procedury działania. Realizowane przez Rzeckiego w Sanktuarium projekty rzeźbiarskie miały być eksponowane na „Wystawie projektów pomnika ku czci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Warszawie” i prac pozakonkursowych w gmachu Muzeum Narodowego (22 lipca – 20 września 1937), o co prosił Wydział Wykonawczy jeszcze we wrześniu 1937 roku⁴⁷. Ostatecznie jednak, z uwagi na przeciągające się prace w Sanktuarium, zatwierdzenia popiersia Piłsudskiego (i to tylko rzeźby w glinie, a nie odlewu w brązie) dokonano dopiero 22 lipca 1938 roku w warszawskiej pracowni artysty, z udziałem Jastrzębowskiego, Brzęka-Osińskiego, Dziadosza, artysty rzeźbiarza Franciszka Strynkiewicza oraz artysty malarza Leonarda Pękalskiego, profesorów w Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie. Komisja, jak podkreślano w notatce z oględzin, „stwierdziła wysoką wartość artystyczną omawianej rzeźby” i uznała jej przydatność do umieszczenia w Sanktuarium⁴⁸.

W gronie autorów projektu Sanktuarium i artystycznych wykonawców wymieniany jest także przyjaciel Rzeckiego, Wacław Borowski, artysta malarz z którym znali się jeszcze z czasów studiów w Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie z lat 1903–1908⁴⁹. Ich drogi zeszły się także w okresie warszawskim, już w czasach II Rzeczypospolitej, kiedy razem zakładali w 1926 roku Instytut Sztuk Plastycznych, a w 10-lecie odzyskania niepodległości uczestniczyli w akcji malowania elewacji kamienic na Starym Mieście w Warszawie⁵⁰. Trudno jednoznacznie określić, na ile udział Borowskiego w pracach na rzecz Sanktuarium był rzeczywisty, skoro w dostępnych aktach archiwalnych brak

⁴⁶ *Sanktuarium Marszałka Józefa Piłsudskiego*, „Kurier Literacko-Naukowy” 1938, nr 43, s. 4–5.

⁴⁷ AAN, NKUPMJP, sygn. 23, k. 9–10; A. Masłowska, *Kronika wystaw Muzeum Narodowego w Warszawie 1862–2002*, t. 1, 1862–1962, Warszawa 2002.

⁴⁸ AAN, NKUPMJP, sygn. 5, k. 114.

⁴⁹ *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających*, t. 1, Warszawa 1971, s. 215–217.

⁵⁰ E. Dwornik-Gutowska, *Rzecki*, s. 8.

jest większych wzmianek na ten temat, poza adnotacją o zleceniu mu prac artystycznych⁵¹.

Część projektów opracowywał również Andrzej Oleś, wojewódzki konserwator sztuki, który z racji urzędu miał też pełnić rolę nadzorującą wszystkie prowadzone prace w Pałacu Biskupów Krakowskich. Do lat trzydziestych XX w. związany z Krakowem, działał tam w Towarzystwie Przyjaciół Sztuk Pięknych oraz w Towarzystwie Miłośników Przeszłości Krakowa, pełnił także funkcję sekretarza w Urzędzie Konserwatorskim przy Urzędzie Wojewódzkim w Krakowie. W czasie, kiedy prowadzone były w Kielcach prace nad utworzeniem Sanktuarium Józefa Piłsudskiego, Oleś wypełniał obowiązki konserwatorskie jako kierownik Oddziału Sztuki przy Urzędzie Wojewódzkim w Kielcach oraz wojewódzki konserwator sztuki w latach 1936–1939⁵².

W gronie tym znajdował się także kielecki artysta rzeźbiarz Wincenty Skuczyński, który studiował w Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie w latach 1903–1909 i pod okiem Laszczki uczył się rzeźby. Związany z Kielcami przez cały okres międzywojenny, nauczał rysunku w kieleckich gimnazjach, ale przede wszystkim prowadził w Dawnym Pałacu Biskupów Krakowskich w latach 1935–1938 prace rzeźbiarskie⁵³. Na ten okres właśnie przypadły jego prace nad wykończeniem Sanktuarium oraz wykonaniem w loggii wejściowej pałacu inskrypcji ze słowami Piłsudskiego i płyty upamiętniającej jego pobyt w pałacu w 1914 roku. Część prac w Sanktuarium wykonywał najprawdopodobniej inny artysta malarz, Henryk Czarnecki, który wspólnie ze Skuczyńskim uczestniczył w konserwacji rzeźby w pałacu oraz przy polichromiach. Znane są bowiem jego autorstwa projekty wystroju wnętrza Sanktuarium z 1937 roku, przechowywane obecnie w zbiorach Muzeum Narodowego w Kielcach⁵⁴.

⁵¹ APK, UWK I, sygn. 21519, pismo do Dyrekcji Kolei Państwowych z 23 sierpnia 1937 r.

⁵² W 1945 roku Oleś ponownie objął stanowisko konserwatora wojewódzkiego kieleckiego i brał udział w zabezpieczaniu zabytków, w tym zbiorów podworskich. Szerzej zob.: E. Dwornik-Gutowska, *Oleś Andrzej*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 23, Wrocław–Warszawa–Kraków 1978, s. 759–761.

⁵³ A. A. Zych, *Skuczyński Wincenty*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 38, Warszawa–Kraków 1997–1998, s. 495–496.

⁵⁴ L. Michalska-Bracha, *Legionowy wątek. Twórczość Henryka Czarneckiego*, „Ikar” 1998, nr 1, s. 16.

Przestrzeń znaczeń i symboli

Sanktuarium Marszałka Józefa Piłsudskiego i Muzeum Legionów Polskich, otwarte w Kielcach 2 października 1938 roku, w siedemnastowiecznym Pałacu Biskupów Krakowskich i międzywojennej siedzibie kieleckiego Urzędu Wojewódzkiego, było szczególnym miejscem pamięci. Oczywiście w takim rozumieniu tego terminu, jakie na gruncie współczesnych badań zaproponował Pierre Nora⁵⁵. Opierając się na koncepcji pamięci zbiorowej tego francuskiego badacza, Sanktuarium przypisać możemy wszystkie trzy z wymienionych przez niego funkcji, a mianowicie symboliczną, materialną i funkcjonalną, o czym będzie jeszcze mowa później. Symboliczną, bo grą znaków i symboli oraz systemem znaczeń odsyła do określonej narracyjnej konstrukcji. Materialną, bo pamięć przybiera w tym przypadku formę zinstytucjonalizowaną, co dodatkowo wzmacniała jeszcze projektowana w jakiejś perspektywie czasowej muzealna funkcja tego miejsca. Funkcjonalną, bo stało się miejscem obchodów rocznicowych oraz świąt i uroczystości państwowych w okresie II Rzeczypospolitej.

Zgodzić się trzeba ze stwierdzeniem Andrzeja Szpocińskiego, że w ujęciu Nory miejsca pamięci cechuje „metaforyczność, niejasność znaczeniowa”⁵⁶, która w pewnym stopniu wpływać może na ich niedookreśloność. W czym jednak upatrywać należy pozytywnej strony koncepcji Nory, która w efekcie nie posiada charakteru zamkniętego i pozwala na wieloznaczne interpretacje, możliwe do wykorzystania również na poziomie analizowania przestrzeni symbolicznej Sanktuarium Marszałka Piłsudskiego.

Przestrzeń tę rozważać można, odwołując się także do nieco szerszego terminu tzw. nośników pamięci, jakie w swoich badaniach zaproponował Marcin Kula⁵⁷. Adekwatnym dla funkcji Sanktuarium wydaje się zastosowanie określenia – „nośnik intencjonalny”, rozumianego jako „wszelkiego rodzaju przedmioty oraz działania tworzone z wyraźną intencją upamiętniania, ochrony przed zapomnieniem”⁵⁸. Oceniając Sanktuarium z dzisiejszej perspektywy

⁵⁵ P. Nora, *Entre Mémoire et Histoire*, s. 23–43. Zob. również: A. Szpociński, *Miejsca pamięci (lieux de mémoire)*, „Teksty Drugie” 2008, nr 4, s. 11–20; K. Kończal, *Co dwa stopnie to nie jeden. Kronika (nie)obecności „miejsc pamięci” w badaniach historycznych*, „Zapiski Historyczne” 2008, t. 73, z. 2–3, s. 175–179 (dostęp 7.10.2018).

⁵⁶ A. Szpociński, *Nośniki pamięci, miejsca pamięci*, „Sensus Historiae” 2014, vol. 17, nr 4, s. 17.

⁵⁷ M. Kula, *Nośniki pamięci historycznej*, Warszawa 2002, passim.

⁵⁸ A. Szpociński, *Nośniki pamięci, miejsca pamięci*, s. 19.

badawczej, dostrzegamy w nim taki właśnie rodzaj „intencjonalnego nośnika pamięci”, jaki pojawił się w przestrzeni II Rzeczypospolitej. Wyrażało ono przy tym określone treści i idee oraz skupiało wokół siebie takie środowiska polityczne, społeczne, dla których miejsce to miało stać się uzasadnieniem dla głoszonych poglądów politycznych i wyznawanych idei i wartości, bądź/i było bliskie z uwagi na kontekst niepodległościowej tradycji. Zaprezentowane powyżej sposoby definiowania przestrzeni Sanktuarium mają o tyle istotne znaczenie, że w konsekwencji pozwalają na pokazanie wieloznacznego charakteru tego miejsca i jego wielowarstwową analizę w przestrzeni społecznej II Rzeczypospolitej.

Już w tym miejscu nasuwa się więc kilka pytań, o komponenty i czynniki współtworzące przestrzeń znaczeń i symboli międzywojennego Sanktuarium oraz o przeszłość jako płaszczyznę pamiętania, a wreszcie też o sposoby tego pamiętania w kontekście funkcji Sanktuarium jako typowego miejsca pamięci, a może jednak przestrzeni muzealnej?

W dalszych rozważaniach warto więc odnieść się do konstruujących symboliczną przestrzeń Sanktuarium kategorii, takich jak miejsce, nazwa, funkcja.

Dla społecznego odbioru Sanktuarium Marszałka Józefa Piłsudskiego nie bez znaczenia była sama lokalizacja tego miejsca w Dawnym Pałacu Biskupów krakowskich. Decydowała o tym nie tylko zabytkowa forma i prestiżowy charakter siedemnastowiecznego obiektu, ale także jego funkcje administracyjne w okresie II Rzeczypospolitej, jako siedziby kieleckiego Urzędu Wojewódzkiego, oraz niezwykle istotne historyczne uzasadnienie. Wybór pałacu na siedzibę wojewódzkich władz administracyjnych tuż po odzyskaniu niepodległości był całkowicie zrozumiały. Pomimo trwających prac adaptacyjnych już od listopada 1919 roku urzędował w nim wojewoda Pękosławski wraz z kilkoma urzędnikami, natomiast uroczyste otwarcie Urzędu nastąpiło nieco później, bo 15 stycznia 1920 roku, zgodnie z wydanym przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych okólnikiem dotyczącym organizacji prac Urzędów Wojewódzkich⁵⁹.

Sam pomysł ulokowania w siedzibie Urzędu Wojewódzkiego Sanktuarium Marszałka Józefa Piłsudskiego nie był pierwszą tego typu inicjatywą o charakterze „muzealnym” w odniesieniu do zabytkowych wnętrz Dawnego Pałacu Biskupów Krakowskich. Już w latach dwudziestych pojawiła się myśl przeznaczania części pomieszczeń w korpusie głównym pałacu na Muzeum Ziemi Kieleckiej, z czym wystąpił, powołany w 1922 roku, Komitet Odbudowy Pałacu.

Historycznym zaś uzasadnieniem dla lokalizacji Sanktuarium w Dawnym Pałacu Biskupów Krakowskich było oczywiście nawiązanie do wspomnianego

⁵⁹ *Urzędy wojewódzkie*, „Gazeta Kielecka” 1920, nr 14, s. 1; L. Michalska-Bracha, *Pałac kielecki siedzibą Urzędu Wojewódzkiego*, „Ikar” 1999, nr 2, s. 20; M. Kolasa, *Kielce siedzibą województwa*, s. 369.

już wcześniej pobytu Józefa Piłsudskiego i oddziałów strzeleckich w Kielcach w sierpniu i wrześniu 1914 roku. Odnosząc się w dalszym ciągu do historycznego kontekstu tego miejsca, należy przypomnieć, że w części parterowej pałacu znajdował się wówczas sztab oddziałów i kwatera Józefa Piłsudskiego, natomiast w skrzydłach pałacu Komisariat Wojsk Polskich, biuro werbunkowe, drukarnia urzędowa Wojsk Polskich, poczta polowa, biuro wydawania przepustek, intendtura oraz redakcja i administracja. Wszystkie te dane historyczne, już na poziomie prowadzonych po 1935 roku prac nad utworzeniem Sanktuarium, udało się ustalić nie tylko na podstawie istniejącej dokumentacji (np. Dziennik Urzędowy Komisariatu Wojsk Polskich w Kielcach z sierpnia 1914 roku), ale także opierając się na relacjach ustnych byłego dozorca pałacu Feliksa Dziwonina oraz Michała Fuksiewicza, adiutanta Piłsudskiego, jakie pozyskano w latach 1936–1937, a także wspomnień legionistów⁶⁰. Weryfikacji tych danych historycznych służyły komisyjne oględziny pałacu, które przeprowadzano w latach 1936–1937 roku z udziałem ówczesnego wojewódzkiego konserwatora sztuki Andrzeja Olesia⁶¹.

Przestrzeń znaczeń i symboli międzywojennego Sanktuarium Marszałka Józefa Piłsudskiego i Muzeum Legionów Polskich wyznaczały cztery pomieszczenia, które wytypowano ostatecznie jeszcze w czerwcu 1936 roku⁶². Centralną rolę w tej symbolicznej przestrzeni pełniło „Sanktuarium”, utworzone w pomieszczeniu, które pełniło w 1914 roku funkcję osobistego pokoju Józefa Piłsudskiego. Wyposażone jedynie w kilka ruchomych obiektów autorstwa Rzeckiego, w tym odlane w brązie popiersie Marszałka, alabastrową maskę pośmiertną na postumencie z surowego marmuru oraz strzelecką kurtkę mundurową Piłsudskiego, umieszczoną we wnęcie zwieńczonej marmurowym kartuszem z inicjałami „JP” i buławami marszałkowskimi, budowało nie tylko klimat pamięci tego miejsca, ale przede wszystkim nadawało określony sens przeszłości „tu i teraz”, w warunkach już odzyskanej niepodległości. Rolę pierwszoplanową pełniły tu detale architektoniczne i rzeźbiarskie, dekoracje na sklepieniu, portalach, marmurowych okładzinach ściennych i posadzce, żeliwnych bramkach i żyrandolu, barwnych witrażach, nasyconych legionową symboliką według projektu Rzeckiego. Grą symboli i znaków współtworzyły pamięć tego miejsca, a jednocześnie konstruowały swoistą opowieść o historii miasta wpisanego w przestrzeń legionowej historii.

⁶⁰ L. Michalska-Bracha, *Sanktuarium*, s. 170 (tam również szczegółowy plan rozmieszczenia sztabu i kwatery).

⁶¹ APK, UWK I, sygn. 21519.

⁶² Tamże, Pismo A. Olesia z 24 czerwca 1936 r.

Funkcję Muzeum Czynu Legionowego miała w przyszłości pełnić tzw. sala sztandarowa, urządzona według projektu Rzeckiego i Olesia. Usytuowana była w dawnym pokoju, zajmowanym w 1914 roku przez Mieczysława Trojanowskiego, komendanta kwatery głównej. Jej nazwa, wywodząca się wprost z eksponowanych tam kopii sztandarów pułków legionowych (1, 2, 3, 4, 5, 6 Pułku Piechoty Legionów Polskich, 2 Pułku Artylerii Lekkiej, 2 Pułku Szwolężerów Rokitniańskich oraz 2 pułku ułanów), nawiązywała do legionowej przeszłości miejsca. Zupełnie surowy charakter posiadała „kaplica” z umieszczonym w niej obrazem Matki Boskiej Ostrobramskiej w alkierzu, w wieży południowo-zachodniej oraz dawny pokój Michała Fuksiewicza, oddzielający tę przestrzeń od urzędniczej części Pałacu Biskupów Krakowskich⁶³.

Przestrzeń Sanktuarium i Muzeum Czynu Legionowego, a także bezpośredniego otoczenia tego miejsca, wypełniały marmurowe i kamienne dekoracje nawiązujące do motywów stylizowanych strzeleckich orzełków, odznak 1 Brygady „Za Wierną Służbę”, Krzyża Legionów, Krzyża Polonia Restituta, inicjałów „JP”, wężyka generalskiego, inskrypcji „Józef Piłsudski” czy dat jego urodzin i śmierci „1867–1935”. Tworzyły spójną kompozycję, nie tylko o artystycznym znaczeniu, ale przede wszystkim o historycznej, ideowej i politycznej wymowie, która w efekcie konstruowała określony obraz przeszłości. Pod tym względem koncepcję Sanktuarium zestawzić można z funkcją muzeum, ale wyłącznie jako przykładu określonej kategorii narracji historycznej. Ponadto, ważna wydaje się jeszcze jedna kwestia – już sama lokalizacja Sanktuarium w Dawnym Pałacu Biskupów Krakowskich i jednocześnie międzywojennej siedzibie najwyższych władz administracyjnych w województwie wpływała w sposób naturalny na poszerzenie znaczeniowego kontekstu tego miejsca.

Istotną rolę odgrywał w tym wszystkim również sposób opisu Sanktuarium w ówczesnej prasie, język narracji, który służył budowaniu kultu Piłsudskiego:

» Rzecki pracował w Kielcach nad dziełem, które ma przetrwać wieki – to też odrzucał wszystko, co nosi na sobie znamiona bytowania chwilowego, wszelkie sugestie mody i modernizmu. Stwarzał formy i linie, które nigdy nie zatracą swej wymowy i swego dostojęstwa – i które ponadto nie dysharmonizują ze starymi murami gmachu, ale przeciwnie, zespalają się z nimi w organiczną całość⁶⁴.

⁶³ Szczegółowy opis obiektów i poszczególnych pomieszczeń: L. Michalska-Bracha, *Sanktuarium*, s. 171–181. Por. również protokoły z oględzin i odbioru prac w Sanktuarium (1937–1938): APK, UWK I, sygn. 17157, Protokół odbioru robót z 14 listopada 1938 r.; sygn. 21519.

⁶⁴ *Sanktuarium Marszałka Józefa Piłsudskiego*, „Kurier Literacko-Naukowy” 1938, nr 43, s. 5.

W charakterystyce Sanktuarium pewnego komentarza wymaga także sama nazwa, która stała się z pewnością integralną częścią znaczeniowego kontekstu tego miejsca. Utrwaliła się ona dość silnie w społecznej wyobraźni czasów międzywojennych, choć w potocznym obiegu, w ówczesnej publicystyce prasowej oraz w dokumentach źródłowych występowały również inne określenia na oznaczenie tego miejsca, a mianowicie: „Sanktuarium narodowe”⁶⁵, „komnata”⁶⁶, „kwatery główna Józefa Piłsudskiego”⁶⁷, „mauzoleum”, a wreszcie też i „muzeum”⁶⁸. Wydaje się, że przynajmniej w początkowym okresie miały one w społecznym odbiorze równoważne znaczenie, choć nieco inaczej rozkładał się w nich punkt ciężkości, jeśli chodzi o funkcję i wymowę ideową. Cała ta dyskusja chyba najlepiej pokazuje zachodzące u schyłku II Rzeczypospolitej relacje, interakcje i powiązania, możliwe do obserwacji na styku przestrzeni pamięci i polityki.

W tym kontekście należy zgodzić się ze stwierdzeniem Waldemara Parucha, że zarówno sam Piłsudski, jak i jego polityczne otoczenie oraz następcy

» [...] zaproponowali pokoleniom sobie współczesnym, jak i następnym, własny stosunek do historii, tradycji, państwa, społeczeństwa i przywództwa. Działalność ideowotwórcza tego typu wyrażała się w dwóch sferach – sacrum i profanum – które, według piłsudczyków, wzajemnie się warunkowały. Bez mitów i symboli właściwych dla sacrum, politycy nie mogli być ani skuteczni w działaniach, ani oceniani pozytywnie przez potomnych⁶⁹.

Wydaje się, że zarówno przestrzeń, jak i współgrająca z nią nazwa Sanktuarium wpisywały się w tak rozumianą właśnie sferę *sacrum*.

Z dyskusją tą ściśle wiąże się wreszcie funkcja Sanktuarium, jako miejsca pamięci, kultu Piłsudskiego, „intencjonalnego nośnika pamięci” czy wreszcie instytucji spełniającej przynajmniej w pewnym zakresie funkcje muzealne. Wydaje się, że w ostatecznym rozrachunku i to z wielu względów, Sanktuarium nie można przyznać funkcji muzealnej w ówczesnym rozumieniu⁷⁰.

⁶⁵ Tamże, s. 3–5.

⁶⁶ „Gazeta Kielecka” 1938, nr 75, s. 1.

⁶⁷ AAN, NKUPMJP, sygn. 34, pismo Dziadosza z 30 grudnia 1937 r.

⁶⁸ *Muzeum Marszałka Piłsudskiego w Kielcach*, „Gazeta Kielecka” 1937, nr 59, s. 3; APK, UWK I, sygn. 17157, protokół odbioru robót z 14 listopada 1938 r.

⁶⁹ W. Paruch, *Legenda Komendanta*, s. 137.

⁷⁰ Zob.: K. Kłudkiewicz, M. Mencfel, *Wprowadzenie*, w: *Miłośnictwo rzeczy. Studia z historii kolekcjonerstwa na ziemiach polskich w XIX wieku*, red. K. Kłudkiewicz i M. Mencfel, Warszawa 2014, s. 9–22.

Zadecydowały o tym przede wszystkim kwestie statusu prawnego, względy formalne i określone zasady funkcjonowania, jakie stawiane były w tym czasie przed instytucjami muzealnymi⁷¹. Przede wszystkim jednak także zbyt krótka historia tego miejsca, która stała się naturalną przeszkodą dla ewentualnego poszerzenia funkcji Sanktuarium o muzealne zadania i cele. Ponadto należy podkreślić, że charakter Sanktuarium odbiegał nieco od innych powoływanych w tym czasie na terenie kraju muzeów poświęconych Piłsudskiemu, których zadaniem miało być w pierwszym rzędzie gromadzenie przedmiotów dotyczących różnych przejawów jego działalności.

W przypadku kieleckiego Sanktuarium przeważała jednak, jak się wydaje, funkcja „intencjonalnego nośnika pamięci”, o czym decydowało zapotrzebowanie społeczne i polityczne na określone rodzaje miejsc pamięci. Podobna w formie była m.in. inicjatywa odbudowy domu Piłsudskich w Zułowie, która na pewnym etapie prac NKUPMJP przyjęta została do zadań o ogólnonarodowym charakterze⁷², a także Domu im. Józefa Piłsudskiego w krakowskich Oleandrach, udostępnionego w 1934 roku czy wreszcie „łódzkie muzeum” Piłsudskiego. W tym ostatnim przypadku chodziło o inicjatywę stworzenia miejsca pamięci w łódzkim mieszkaniu, w którym znajdowała się w latach 1899–1900 nielegalna drukarnia „Robotnika” i gdzie przebywał Piłsudski, prowadząc działalność konspiracyjną⁷³.

Dla przeciwwagi, funkcje muzealne pełniło w latach trzydziestych XX w. Muzeum Józefa Piłsudskiego w Belwederze, działające na zupełnie odmiennych zasadach określonych statutem, gromadząc zbiory poświęcone problematyce niepodległościowej z całego okresu życia Marszałka⁷⁴. Choć i w tym przypadku rola miejsca pamięci była zasadnicza, skoro w Ustawie z 4 stycznia 1936 roku o utworzeniu muzeum zapisano, że „Belweder – siedzibę, miejsce pracy i zgonu Józefa Piłsudskiego uznaje się za Przybytek Narodowy”⁷⁵. Na ten sam mniej więcej okres, bo na lata 1935–1937, przypadły dyskusje i projekty zorganizowania Muzeum Walk o Niepodległość Polski 1794–1920 im. J. Piłsudskiego we Lwowie. Jak podkreślano wówczas, skoro Kraków posiada swój

⁷¹ R. Kotowski, *O służeniu prawdzie – czyli rola muzeów w Polsce u progu niepodległości*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach” 2017, t. 32, s. 11–22.

⁷² H. Hein-Kircher, *Kult Piłsudskiego*, s. 178–179.

⁷³ G. Timofiejew, *Pamiętki po Józefie Piłsudskim w Łodzi (o łódzkie muzeum im. Piłsudskiego)*, „Tygodnik Ilustrowany” 1937, nr 1, s. 11–12.

⁷⁴ H. Hein-Kircher, *Kult Piłsudskiego*, s. 133–140; E. Kołodziej, *Muzeum Józefa Piłsudskiego w Belwederze 1936–1939: organizacja i działalność*, „Niepodległość i Pamięć” 1997, t. 4, nr 3 (9), s. 209–218.

⁷⁵ Dz.U. 1936, nr 4, poz. 27, s. 44.

Sowiniec, to Lwów miałby „Muzeum im. Marszałka Józefa Piłsudskiego”⁷⁶. Niestety idei tej nie udało się zrealizować, mimo że sam pomysł, który narodził się jeszcze w latach dwudziestych XX w., był wówczas mocno wspierany przez Piłsudskiego⁷⁷.

Wydaje się, że pytanie o funkcję Sanktuarium jako miejsca pamięci czy instytucji muzealnej należy pozostawić otwarte, z możliwością szerokiej interpretacji wypełnianych przezeń zadań w okresie międzywojennym. Po części już sama uroczystość otwarcia Sanktuarium, jaka miała miejsce 2 października 1938 roku wspólnie z odsłonięciem pomnika Legionów, określana w ówczesnej publicystyce prasowej mianem święta „Czynu Legionowego”, nadawała temu miejscu charakter wspólnej dla pamięci i polityki przestrzeni⁷⁸. W konsekwencji, przynajmniej na czas funkcjonowania Sanktuarium w międzywojennej rzeczywistości, zaprojektowała też jego publiczną funkcję, jako stałego czynnika obecnego podczas uroczystości i świąt państwowych oraz obchodów rocznicowych. Świadczą o tym choćby kolejne obchody imienin Marszałka, rocznic jego śmierci, a także sierpniowe obchody „Czynu Legionowego”, Święta Niepodległości, które czyniły z Sanktuarium rodzaj stałego miejsca do odwiedzania i upamiętniania tych wydarzeń⁷⁹. Opis obchodów sierpniowych uroczystości z 1939 roku jest tu tylko jednym z wielu przykładów poświadczających tę obecność Sanktuarium w publicznej przestrzeni miasta:

» Miasto Kielce tak serdecznymi więzami związane z bohaterską epopeją Legionów bardzo uroczyście uczciło 25-lecie Czynu Zbrojnego Wielkiego Komendanta Józefa Piłsudskiego [...]. Obchody koncentrowały się wokół gmachu Urzędu Wojewódzkiego, gdzie w 1914 roku kwaterował „Ukochany Wódz”⁸⁰.

Wydaje się, że w pewnym stopniu, poza oczywiście bardzo ważnym historycznym kontekstem, decydowała o takiej roli Sanktuarium także bliskość jego położenia, niemal w sąsiedztwie najważniejszych w wojewódz-

twie władz administracyjnych. Naszkicowany powyżej problemowy obszar badań pozwala na przyznanie Sanktuarium Marszałka Józefa Piłsudskiego, odpowiadającego w schyłkowym okresie II Rzeczypospolitej na określone społeczne i polityczne zapotrzebowanie, funkcji miejsca pamięci i „intencjonalnego nośnika znaczeń”.

⁷⁶ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Zbiór Aleksandra Czołowskiego (dalej: AGAD, ZAC) sygn. 6, k. 276–278.

⁷⁷ L. Michalska-Bracha, *Lwowskie muzealnictwo i wystawiennictwo o tematyce niepodległościowej w okresie II Rzeczypospolitej*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach” 2017, t. 32, s. 23–37.

⁷⁸ „Gazeta Kielecka” 1938, nr 74, s. 1; nr 75, s. 1; *Sanktuarium Wielkiego Marszałka*, „Polska Zbrojna” 1938, nr 273, s. 4; *Mowa gen. K. Sosnkowskiego*, tamże, s. 4.

⁷⁹ Zob. m.in.: APK, AMK, sygn. 2288, 2298, 2299; „Gazeta Kielecka” 1939, nr 24, s. 1; nr 28, s. 5; *Uroczystości żałobne w Kielcach*, „Gazeta Kielecka” 1939, nr 38, s. 3.

⁸⁰ *Dzień 6 sierpnia w Kielcach*, „Gazeta Kielecka” 1939, nr 61, s. 1.

Rozdział 3

Pamięć zakazana – pamięć odzyskana. O powojennych losach Sanktuarium Józefa Piłsudskiego

Pamięć zakazana

Po zakończeniu II wojny światowej, pod wpływem nowej ideologii i bieżącej polityki rozpoczął się w Polsce proces usuwania ze świadomości społecznej Polaków pamięci o uosabiającym „reżim sanacyjny” Józefie Piłsudskim. W tym duchu postać Marszałka poddawano nieustannej krytyce i dyskredytacji, co miało na celu obalenie przedwojennej legendy Piłsudskiego i kultu twórcy niepodległej Rzeczypospolitej. O kwestii dekonstrukcji obrazu II Rzeczypospolitej w polityce czasów powojennych pisali ostatnio Dorota Malczewska-Pawelec i Tomasz Pawelec. Jak podkreślili, „Niszczenie dobrej pamięci II RP stało się wtedy jedną z priorytetowych konieczności komunistycznej polityki pamięci historycznej. Było jasne, że bez pozbycia się ze społecznej świadomości zbędnego bagażu niebezpiecznych wyobrażeń na temat niepodległej przeszłości nie powiedzie się proces konstruowania „nowej pamięci” – a w perspektywie kreowania „nowego człowieka”¹. Próbowano przekonywać społeczeństwo że nowy system jest zdecydowanie lepszy od poprzedniego. W nowej narracji komunistycznej propagandy, Piłsudski i jego obóz m.in. za sprawą wojny polsko-bolszewickiej stał się wrogiem numer jeden, personifikacją reżimu sanacyjnego i jego niepodzielnym władcą. O Marszałku nie można było więc pisać dobrze, lecz wręcz przeciwnie należało podkreślać negatywne aspekty

¹ D. Malczewska-Pawelec, T. Pawelec, *Rewolucja w pamięci historycznej. Porównawcze studia nad praktykami manipulacji zbiorową pamięcią Polaków w czasach stalinowskich*, Kraków 2011, s. 256; R. Stobiecki, *Józef Piłsudski i jego miejsce w narodowym imaginarium Polaków*, w: *Mity i stereotypy w dziejach Polski i Ukrainy w XIX i XX wieku*, red. A. Czyżewski, R. Stobiecki, T. Toborek, L. Zaskilniak, Warszawa–Łódź 2012, s. 320–345; R. Stobiecki, *Józef Piłsudski w historiografii po 1945 r.*, w: *Piłsudski na łamach i w opiniach prasy polskiej 1918–1989*, red. M. Jabłonowski, E. Kossewska, Warszawa 2005, s. 351–382.

jego charakteru i działalności². W tym duchu celem władz po roku 1945 było także usunięcie pamiątek po Piłsudskim zarówno z przestrzeni publicznej, jak i z wyobraźni ludzi. Marszałek i wszystko, co mogłoby się z nim kojarzyć, miało zniknąć z krajobrazu polskich miast. Tym samym nie mogło być mowy o odbudowie zniszczonych przez okupantów pomników Marszałka, utrzymaniu nazw ulic jemu poświęconych czy odtworzeniu przedwojennych muzeów i miejsc pamięci. Dotyczyło to również kieleckiego sanktuarium, które zostało częściowo zdewastowane w okresie wojny, a elementy jego wyposażenia w większości rozporoszone, i zostało włączone w postępujący w okresie PRL proces „przebudowy przestrzeni pamięci” i organizowanie jej przy użyciu zupełnie odmiennych symboli niż miało to miejsce w latach II Rzeczypospolitej³. Budynek Pałacu Biskupów Krakowskich przeznaczony został na cele administracyjne Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej. Bezskuteczne okazały się nieśmiałe próby powrotu do przedwojennej idei przeznaczenia części pałacu na cele muzealne. W 1946 roku Muzeum Świętokrzyskie podjęło starania o pozyskanie pomieszczeń Sanktuarium, chcąc zlokalizować tam magazyny muzealne. Ówczesny dyrektor Juliusz Nowak-Dłużewski zwrócił się do naczelnika wydziału kultury i sztuki UW z prośbą o przekazanie do dyspozycji muzeum pomieszczeń w zamku znanych pod popularną nazwą sanktuarium” uzasadniając to faktem, że mogłyby one służyć muzeum jako magazyny dzieł sztuki. Dla ówczesnych władz przekazanie Sanktuarium na cele muzealne, pod każdą postacią, było zbyt ryzykowne, bowiem istniało prawdopodobieństwo, że może to wpłynąć w jakimś stopniu na utrwalanie pamięci tego miejsca. W pismach urzędowych nie używano nawet nazwy Sanktuarium Józefa Piłsudskiego, a jedynie określenia „pomieszczenia znane pod popularną nazwą „sanktuarium”, co potwierdza niechęć do osoby Marszałka i prób jakiegokolwiek upamiętniania go. Obawiano się wszelkich skojarzeń tego miejsca z osobą Józefa Piłsudskiego, jego pobytem wraz z oddziałami strzeleckimi w Kielcach w 1914 roku oraz z lokalizacją w pałacu kwatery Komendanta, sztabu i wielu innych urzędów. Ostatecznie nie wyrażono zgody na przekazanie muzeum historycznych pomieszczeń, uzasadniając to faktem, iż zostały zajęte przez Komendę Główną Hufca Budowlanego „Świt” w Kielcach. Dopiero w 1971 roku Wojewódzka Rada Narodowa na mocy odpowiedniej uchwały przekazała cały budynek pałacu na

² P. Wrona, *Czarna legenda Piłsudskiego – walka mitu z antymitem. Czarne charaktery – historyczni antybohaterowie. Materiały ze studencko-doktoranckiej konferencji naukowej organizowanej przez Koło Naukowe Historyków Studentów Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 27–29 października 2010 r.*, s. 83, <https://www.academia.edu/4168383/> (dostęp 20.09.2018).

³ A. Szpociński, *Nośniki pamięci, miejsca pamięci*, s. 19–20.

rzecz Muzeum Świętokrzyskiego (od 1975 Muzeum Narodowe). Już wówczas można było obserwować niewielkie złagodzenie narracji historycznej wobec osoby Piłsudskiego i II RP, jednak nie na tyle, by powrócić do przedwojennych tradycji sanktuarium, choć jak się okazało postać Marszałka ze świadomości społecznej Polaków wcale nie zniknęła. Legenda Piłsudskiego pomimo polityki dyskredytacji jego osoby wciąż była obecna w pamięci. Jednostronna negatywna ocena Józefa Piłsudskiego pociągnęła za sobą skutki odwrotne od zamierzonych. Legenda Marszałka żyła własnym życiem⁴. Nie pozostało to, z pewnością, bez wpływu na decyzję o odtworzeniu i odsłonięciu tablicy upamiętniającej pobyt Marszałka Józefa Piłsudskiego⁵. Zabytek ten odkryto przypadkowo w połowie lat 80. podczas remontu loggi pałacowej.

Władze dostrzegały, że, im bardziej zdecydowane działania podejmowano w kierunku oczerniania i zakłamywania historii, tym bardziej utrwałała się legenda Komendanta. W tym duchu także już w schyłkowym okresie PRL pozwalamo na legalne obchody Święta Niepodległości w dniu 11 listopada, a w lutym 1989 roku Sejm PRL uchwalił ustawę o Narodowym Święcie Niepodległości, która już oficjalnie przywracała dzień 11 listopada jako święto państwowe⁶. Władza pod koniec lat 80. starała się nawet podkreślać swój pozytywny stosunek do osoby Marszałka, pamięci z nim związanej i tradycji II RP. W Kielcach pozwoliło to w 1988 roku na przygotowanie przez Muzeum Narodowe i udostępnienie szerokiej publiczności wystawy, której organizacja jeszcze kilka lat wcześniej byłaby niemożliwa, a zatytułowanej *Szlakiem I Brygady. Pamiątki, symbole, tradycje*. Na ekspozycji zaprezentowano rekwizyty związane z wydarzeniami 1914 roku i okresem I wojny światowej, jak również obiekty dokumentujące organizowane w okresie II RP uroczystości patriotyczne, obchody rocznicowe oraz formy upamiętniania osoby Józefa Piłsudskiego. Wystawie towarzyszyła konferencja popularnonaukowa, która stała się okazją do prezentacji archiwaliów związanych z przedwojennym Sanktuarium Józefa Piłsudskiego w Pałacu Biskupów Krakowskich.

⁴ A. Czubiński, *Józef Piłsudski (1867–1935). Legenda i rzeczywistość*, w: *Józef Piłsudski i jego legenda*, red. A. Czubiński, Warszawa 1988, s. 58

⁵ Wykonana z piaskowca, wmurowana została w 1936 roku. Jej autorem był kielecki rzeźbiarz Wincenty Skuczyński. W okresie II wojny światowej została zasłonięta, a w jej miejsce władze okupacyjne umieściły tablicę upamiętniającą pobyt w pałacu Adolfa Hitlera w dniu 10 września 1939. Po wojnie została zdjęta, zaś tablica poświęcona Piłsudskiemu całkowicie zamurowana.

⁶ P. Kusiak, *Legenda i kult Józefa Piłsudskiego. Jak w Polsce doby integracji europejskiej interpretować postać Marszałka*. Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych, Rocznik II/2010. s. 246–247.

Pamięć odzyskana. O rekonstrukcji Sanktuarium

Przemiany ustrojowe zapoczątkowane w Polce w 1989 roku wpłynęły na swobodne przywracanie pamięci historycznej i kulturowej. O ich zasadniczych kierunkach, jak twierdzi Bartosz Korzeniewski, przesądziły cztery procesy:

- » – stopniowe różnicowanie się wspomnień i interpretacji przeszłości, funkcjonujących w dyskursie publicznym, oraz otwarcie pamięci oficjalnej na różnorodność wizji przeszłości (pluralizacja pamięci);
- wprowadzanie do dyskursu publicznego o przeszłości oraz do pamięci oficjalnej wydarzeń związanych z krzywdami wyrządzonymi w przeszłości przez Polaków przedstawicielom innych narodów i mniejszości narodowych (odbrażowanie historii);
- upowszechnianie się takiego typu podejścia do przeszłości, w którym więź jednostki z przeszłością przestaje być zapośredniczona przez państwo i naród (prywatyzacja pamięci);
- wzrost znaczenia odwołań do tradycji lokalnych i regionalnych oraz zmiana sposobu ich przywoływania (regionalizacja pamięci)⁷.

Autor zaznacza jednak, że na wskazane przez niego procesy w różnym stopniu wpłynęła demokratyzacja systemu społeczno-politycznego w Polsce po 1989 roku, jak i zmiany w kulturze współczesnej oraz przewartościowania w sferze odniesień do przeszłości, zauważalne w pamięci globalnej⁸. Wszystko to spowodowało, że w sposób oficjalny zaczęto zwracać uwagę na różnorodne podobieństwa pomiędzy czasami II i III Rzeczypospolitej i podkreślać rolę dyskredytowanych przez kilkadziesiąt lat bohaterów. Wśród nich także, a może przede wszystkim, Józefa Piłsudskiego, w przypadku którego obserwujemy swoiste zjawisko „reaktywacji” legendy. Tak wielkim szacunkiem i popularnością w tym okresie nie mógł cieszyć się żaden inny polski polityk XX wieku. Jego imieniem nazywano szkoły, instytucje, a w wielu przypadkach przywracano dawne nazwy związane z osobą Marszałka. W krajobrazie miast, miasteczek i mniejszych miejscowości pojawiły się jego pomniki i tablice. Przybrało to charakter masowy. Po długich latach braku oficjalnych możliwości pielęgnowania narodowych mitów, rytuałów, symboli czy kultu bohaterów odbywało się przede wszystkim społecznym wysiłkiem. Zwrócił uwagę na to Nora pisząc, że:

⁷ B. Korzeniewski, *Demokratyzacja pamięci wobec przewartościowań w pamięci Polaków po 1989 r.*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 12/2 (22), 2013, s. 66.

⁸ Tamże.

» Pamięć jest życiem wiedzionym przez żywe społeczeństwa ustanowione w jej imię. Nieustannie ewoluuje, jest otwarta na dialektykę pamiętania i zapominania, nieświadoma swej sukcesywnej deformacji, podatna na manipulację i zawłaszczenie, może trwać w uśpieniu i co jakiś czas się budzić⁹.

W tej atmosferze, także w Kielcach, podjęto inicjatywę przywrócenia pamięci Józefa Piłsudskiego. Pierwszym milowym krokiem w tym procesie była decyzja o rekonstrukcji przedwojennego Sanktuarium, miejsca, jak podkreślano wcześniej, niezwykle ważnego dla utrwalania pamięci Marszałka, Legionów i II RP.

W kwietniu 1990 roku w Muzeum Narodowym po konsultacjach z Radą Muzeum i Kolegium Kustoszy, pod przewodnictwem ówczesnego dyrektora Krzysztofa Urbańskiego, zawiązany został komitet do spraw rekonstrukcji Sanktuarium Józefa Piłsudskiego w Pałacu Biskupów Krakowskich¹⁰. Zbiegło się to z zakończeniem prac remontowych skrzydła południowego Pałacu i przeniesieniu tam magazynów Działu Malarstwa i Rzeźby, które dotąd znajdowały się w pomieszczeniach dawnego Sanktuarium. Rozpoczynając prace nad koncepcją i kształtem odtwarzanej ekspozycji historycznej w sali marmurowej, rozważano dwa warianty. W pierwszym zakładano wierne odtworzenie Sanktuarium Marszałka w kształcie z lat 1938–1939. W drugim zaś planowano uzupełnienie wnętrza pochodzącymi z lat 1914–1939 eksponatami o charakterze militarnym, wśród których znaleźć się miały przede wszystkim sztandary pułków legionowych, pochodzące z przedwojennego wystroju Sali Sztandarowej, a w tym czasie znajdujące się w zbiorach Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie. Ostatecznie przyjęto koncepcję zakładającą jak najmniejszą ingerencję w przedwojenny kształt i wystrój rekonstruowanego Sanktuarium z dalszą perspektywą rekonstrukcji Sali Sztandarowej i kaplicy w południowozachodniej baszcie pałacu. Za rozwiązaniem zakładającym odtworzenie sali Sanktuarium według

⁹ P. Nora, *Między pamięcią i historią: Les lieux de Mémoire*, „Tytuł Roboczy: Archiwum” 2009, nr 2, s. 5, <http://www.artalways.org/wp-content/uploads/2009/03/archiwum-no21.pdf> (dostęp 19.09.2018). (Tłumaczenie eseju opublikowanego wcześniej jako *Between History and Memory: les lieux de memoire*, „Representations” 26 (wiosna 1989), s. 7–24).

¹⁰ Protokół nr 1 posiedzenia Zespołu do spraw rekonstrukcji Sanktuarium Marszałka J. Piłsudskiego z 18.04.1990, Dział Historii MNKi. Komitet tworzyli: Marian Kubiakowski i Jan Nowak – odpowiedzialni za nadzór nad całością prac architektoniczno-rekonstrukcyjnych, Janusz Kuczyński, sprawujący opiekę nad całością prac, Bohdan Furnal – odpowiedzialny za opracowanie projektów rekonstrukcji sztukaterii, gabloty mundurowej oraz opracowanie kostiumologiczne kopii munduru Marszałka Piłsudskiego, Marek Mazurek, sprawujący nadzór konserwatorski nad prowadzonymi pracami, Lidia Michalska-Bracha odpowiedzialna za przygotowanie dokumentacji historyczno-naukowej.

stanu z lat 1938–1939 przemawiał m.in. zachowany marmurowy wystrój oraz zgromadzona dokumentacja ikonograficzna i archiwalna, która pozwalała na wykonanie prac rekonstrukcyjnych, potwierdzając autentyczność niektórych elementów przedwojennego wyposażenia, wpływających kolejno w wyniku intensywnych poszukiwań. W trakcie prowadzonych robót w pomieszczeniach zespołu powięziennego, służącego w tym czasie jako magazyn administracji Muzeum, odnaleziony został postument z nieoszlifowanego marmuru dębnickiego, który po skonfrontowaniu z właściwą dokumentacją fotograficzną rozpoznano jako postument spod rzeźby maski pośmiertnej Marszałka Piłsudskiego. Z kolei podczas prac porządkowych, pod podłogą pomieszczeń wydzielonych na strychu korpusu głównego Pałacu, odkryto cztery żelazne krzyże oparte na motywie krzyża „Polonia Restituta”, stanowiące element zdobniczy żyrandola z sali Sanktuarium. Dobre kontakty z kieleckim środowiskiem kolekcjonerskim zaowocowały kolejnym odkryciem – udało się trafić na ślad brązowego popiersia Józefa Piłsudskiego. Pocięte na części, z dużymi ubytkami, zostało zakupione przez Muzeum w 1990 roku¹¹.

Prace podjęto na przełomie czerwca i lipca, a prestiżowy charakter przedsięwzięcia przyciągał wykonawców niejednokrotnie świadczących swe usługi nieodpłatnie bądź po kosztach niższych niż rynkowe. Przy ogólnie poniesionej na rekonstrukcję Sanktuarium kwocie 102 mln zł, prace konserwatorsko-budowlane, wykonane nieodpłatnie oszacować można na ok. 60 mln zł. Renowacją zachowanych w stanie ogólnie dobrym marmurowych okładzin ścian, portali oraz ozdobnej posadzki zajął się nieodpłatnie Zakład Remontowo-Budowlany inż. Bożeny i Bogdana Metów z Kielc. W pracach tych jednak ze względów finansowych i czasowych nie podjęto się odtworzenia marmurowych elementów dekoracyjnych: kartusza wieńczącego wnękę na ścianie północnej Sanktuarium oraz inicjałów „JP”, odznak 1 Brygady „Za Wierną Służbę” i wężyka generalskiego, znajdującego się pierwotnie na gzymsach i fryzach marmurowych portali. Stało się tak mimo tego, że założenia rekonstrukcji przewidywały ich odtworzenie. Ten sam wykonawca podjął się w oparciu o zachowaną dokumentację fotograficzną i opis odtworzenia marmurowego postumentu pod popiersie Piłsudskiego, jednak szlachetny materiał zastąpiono w tym przypadku zdecydowanie tańszym barwionym lastrykiem. Wyzwaniem okazało się także przywrócenie do stanu pierwotnego zachowanego w bardzo złym stanie popiersia. Pociętym na 15 części, amatorsko zespawanych, ze znacznymi ubytkami części twarzowej, szyi i tyłu głowy, zajął się artysta plastyk Krzysztof Nitsch.

¹¹ L. Michalska-Bracha, *Rekonstrukcja Sanktuarium Józefa Piłsudskiego w pałacu kieleckim*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach” 1995, t. 18, s. 216–217.

Według przedstawionych przez niego modeli w Gliwickich Zakładach Urządzeń Technicznych wykonano odlewy brakujących części rzeźby i tym samym zakończono prace renowacyjne. Koszty zlecenia maksymalnie obniżono, na co wpływ miała zgoda Muzeum na jednoczesne wykonanie kopii popiersia do celów ekspozycyjnych GZUT. Rzeźbę maski pośmiertnej Marszałka wykonała Anna Dulny-Perlińska. Odlew gipsowy powstał w Pracowni Zespołu Państwowych Szkół Plastycznych w Kielcach na podstawie maski brązowej z Odlewni Artystycznej L. Kranc i T. Łempicki w Warszawie, wypożyczonej z Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie. W tym przypadku kopia wykonana współcześnie musiała zastąpić tę właściwą, powstałą przed wojną, która do czasów obecnych nie zachowała się, choć notowana była jeszcze przez powojenną dokumentację muzealną. Kopia maski pośmiertnej Marszałka eksponowana jest zgodnie z przekazem ikonograficznym, na postumencie z nieoszlifowanego marmuru dębnickiego, pochodzącym z przedwojennego wystroju wnętrza Sanktuarium, pod szkłem zabezpieczającym. Renowację postumentu przeprowadziła Pracownia Konserwacji Dziel Sztuki PKZ Oddziału w Kielcach pod kierunkiem Ilii Iliewa. Wątpliwości budził brak odpowiedniej dokumentacji ikonograficznej oraz archiwalnej dotyczącej przeznaczenia szerokiej, zamkniętej luką odcinkowym wnętrza na ścianie północnej. Lakoniczny opis, dotyczący umieszczonego tam, w przeszklonej gablocie, munduru J. Piłsudskiego, spowodował, iż pozwolono sobie na obiektywnie uwarunkowaną dowolność interpretacyjną i zdecydowano o odtworzeniu munduru według wypożyczonej w tym celu z Muzeum Narodowego w Krakowie kurtki mundurowej Marszałka Piłsudskiego z lat 1921–1935.

W momencie zaawansowanego już stanu prac nad wykonaniem kopii munduru marszałkowskiego pozyskano współczesną fotokopię zdjęcia dokumentującego faktyczny wygląd gabloty mundurowej z lat 1938–1939, a także samego munduru, który okazał się kurtką mundurową strzelecką Piłsudskiego, nie marszałkowską, jak pierwotnie przypuszczano. Niestety, daleko posunięte prace rekonstrukcyjne wykluczyły na tym etapie możliwość zmiany. Kopię munduru Marszałka, na podstawie opracowania kostiumologicznego Bohdana Furnala i pod jego osobistym nadzorem, wykonali Bożenna Stangreciak i Jerzy Kazimierski, oboje związani z pracownią kostiumową Teatru Powszechnego w Łodzi. Gotową, wraz z haftami wykonanymi przez Wojskową Centralę Handlową PP. Pracownię Hafciarską w Warszawie, wykonanymi w oparciu o rysunki Furnala, kupiła i przekazała Muzeum w darze Techniczno-Handlowa Spółdzielnia Pracy „Czarnovia” w Kielcach. Do munduru doszyto guziki wojskowe wzór 1927 wyprodukowane w Zakładach Przemysłowych w Łodzi, których właściciel – Bronisław Grabski był jednym z większych w okresie międzywojennym

producentów akcesoriów wojskowych. Guziki zakupiła i przekazała Muzeum w darze grupa jego pracowników. Kompletną kurtkę mundurową Marszałka umieszczono w przeszklonej gablocie na postumencie z barwionego lastryka zaprojektowanym w oparciu o pozyskaną dokumentację fotograficzną przez Bohdana Furnala i wykonanym przez Zakład Remontowo-Budowlany Bożeny i Bogdana Metów¹².

Niem mało trudności przysporzyły prace nad odtworzeniem witraży okiennych. Czarno-białe fotografie publikowane w przedwojennej prasie i niedokładny opis kolorystyczny wymagał dodatkowych badań porównawczych i stylistycznych. Ostatecznie rekonstrukcji podjął się Mieczysław Świerczek z Krakowa przy osobistym nadzorze Mariana Kubiakowskiego. Obramienia metalowe do osadzania witraży wykonano w Zakładzie Ślusarskim T. Toporka¹³.

Zasobniejsza dokumentacja ikonograficzna dotycząca jednej z bramek w portalach prowadzących do Sanktuarium, a także zachowane ich pozostałości (zaczepy zawiasowe w ościeżach obłożonych płytami marmurowymi oraz otwory w posadzce marmurowej do blokowania zamkniętych bramek) pozwoliły na określenie ich wymiarów, grubości głównych elementów nośnych oraz ważnej części wystroju. Bramka między Salą Sztandarów a Sanktuarium – ze względu na niewystarczającą technicznie dokumentację fotograficzną i występujące różnice w jej szerokości w porównaniu z analogiczną wychodzącą z Sanktuarium do sali zamykającej przedwojenny zespół muzealny – została zaprojektowana z elementów dekoracyjnych występujących w tej opisanej. Projekty ozdobnych bramek opracował Janusz Wic, reprezentujący Przedsiębiorstwa Usług Budowlanych BIS w Kielcach, wykonał zaś Zakład Ślusarski T. Toporka¹⁴.

Nie mniejszego wkładu pracy wymagało odtworzenie żyrandola oraz sztukaterii, którymi ozdobione było sklepienie krzyżowe Sanktuarium, utrzymane w kolorze różu. W tym wypadku pomocne, obok dokumentacji archiwalnej i fotograficznej, okazały się pozostałości ujawnione podczas prac odkrywkowych, po zdjęciu tynków z żeber i rozety na sklepieniu. Na tej podstawie oraz w wyniku przeprowadzonych badań porównawczych opracowane zostały projekty rekonstrukcji sztukaterii. Pieczołowicie wykonane przez Bohdana Furnala rysunki wężyka generalskiego na szwach sklepiennych i rozety z motywem krzyża „Polonia Restituta”, okolonego wieńcem laurowym, pozwoliły na wierne ich odtworzenie. Wykonania prac sztukatorskich i malarskich podjęła się Europejska Korporacja Ogólnobranżowa „Marlena” Kielce, której wkład w prace

¹² Tamże, s. 217–219.

¹³ Tamże, s. 219.

¹⁴ Tamże.

rekonstrukcyjne Sanktuarium jest warty podkreślenia. Zawarta z Korporacją 1 lipca 1990 roku umowa specyfikowała kolejno: zdjęcie tynków z żeber i rozety na sklepieniu, wykonanie z gliny modelu rozety i odlanie kopii z gipsu, wykonanie rekonstrukcji żeber i wykonanie rekonstrukcji kartusza w sali głównej, choć ten ostatni element prac ostatecznie nie został wykonany z powodu ograniczeń czasowych. Wykonawca, jak informował w piśmie, uwzględniając „społeczną funkcję Muzeum oraz zasługi dla kraju Marszałka J. Piłsudskiego” zrezygnował z części należnego mu wynagrodzenia za wykonane prace¹⁵.

Ostatni element rekonstruowanego Sanktuarium – ozdobny żyrandol – na podstawie projektu mieszkańca Kielc Bronisława Biłowickiego został odtworzony, również nieodpłatnie przez Zakład Ślusarski T. Toporka. Projekt opracowano na podstawie zachowanej ikonografii obiektu, czterech żelaznych krzyży, pochodzących z oryginalnego żyrandola, oraz uproszczone modele, wykonane przez pracowników muzeum w celu uchwycenia prawidłowych proporcji i rozmiarów żyrandola. Oryginalne krzyże żelazne ostatecznie nie zostały wykorzystane przy rekonstrukcji, pomogły jedynie w ustaleniu pierwotnej wielkości obiektu. Do odtworzenia żyrandola użyto prętów stalowych grafitowanych lub malowanych na czarno i białego matowego szkła w postaci jednolitej tafli, nad którą umieszczono sześćożarówkowe oświetlenie. Żyrandol zbudowany został z dwóch kręgów metalowych, połączonych sześcioma ozdobnymi łańcuchami i jednym nośnym przy kręgu górnym, który, zgodnie z przekazami ikonograficznymi, stanowił element stabilizujący zawieszenie. Wszystkie dekoracyjne detale skupione zostały na kręgu dolnym¹⁶.

Przy okazji rekonstrukcji Sanktuarium Marszałka wykonano szereg prac dodatkowych, obejmujących m.in. renowację tarasu wejściowego od strony dziedzińca południowo-zachodniego pałacu, uzupełnione zostały ubytki w drzwiach wejściowych do zespołu sanktuaryjnego, przeprowadzono renowację posadzek i prace malarskie w salach sąsiednich. Nie podjęto się rekonstrukcji kartusza ozdobnego, wieńczącego portal wejściowy od strony tarasu oraz odtworzenia elementów dekoracyjnych drzwi wejściowych. Zrekonstruowane w tej formie Sanktuarium Marszałka Józefa Piłsudskiego udostępniono zwiedzającym 5 grudnia 1990 roku, po blisko półwiecznej przerwie. Z czasem obiekt ten stał się jedną z bardziej interesujących pamiątek historycznych miasta. Wzbudzając pierwotnie wiele kontrowersji nazwę „Sanktuarium”, pomimo propozycji zastąpienia jej terminem „Mauzoleum”, zachowano ze względu na historyczne uzasadnienie, rozszerzając tym samym funkcję tego miejsca¹⁷.

¹⁵ Tamże.

¹⁶ Tamże, s. 219–220.

¹⁷ Tamże, s. 220.

Współczesne funkcje muzealnej ekspozycji

Dziś Sanktuarium nie pełni już tylko roli, jaką nadano temu miejscu w II RP, czyli, jak to wcześniej już zostało określone „intencjonalnego nośnika pamięci”, odpowiadającego ówczesnemu zapotrzebowaniu społecznemu i politycznemu, ale jest odzwierciedleniem historii, zarówno samego miejsca, jak i szerzej, okresu międzywojennego. Pełni rolę muzeum historycznego, którego zadaniem jest przedstawienie ograniczonej jakimś zakresem przeszłości za pomocą gromadzonych obiektów¹⁸. Wśród nich znajdują się kopie sztandarów 1 i 4 Pułku Piechoty Legionów, rzeźby maski pośmiertnej Józefa Piłsudskiego, kurtki marszałkowskiej. Eksponowane są także zachowane w oryginale obiekty, jak Złota Księga Miasta Kielc, z dyplomami honorowych obywatelstw miasta i wpisami ważnych osobistości życia politycznego II RP, ozdobny stół marmurowy związany z kultem pamięci Marszałka. Dopełnieniem ekspozycji są także rzeźby i modele pomników. Na uwagę zasługuje gipsowa rzeźba Marszałka Józefa Piłsudskiego. Obiekt ten autorstwa znanego przedwojennego rzeźbiarza Konstantego Laszczki, został zakupiony przez Bank Gospodarstwa Krajowego i przekazany do kieleckiego Sanktuarium. Kopia w brązie stanęła natomiast w siedzibie banku w Warszawie, jako swego rodzaju nawiązanie do przedwojennej tradycji eksponowania posągu w pomieszczeniach bankowych. Ponadto, we wnętrzach Sanktuarium znajduje się model kieleckiego pomnika Czynu Legionowego i pomnika Józefa Piłsudskiego w Opatowcu. Prezentowane są też obrazy lwowskiego malarza Stanisława Kaczora Batowskiego zatytułowane *Wejście strzelców do Kielc*, *Potyczka w folwarku Czarnów* oraz kopia *Potyczka przed hotelem Bristol* wykonana w 1994 roku rzez Krzysztofa Jackowskiego. Całość składa się na tryptyk, który w założeniu miał być „pomnikiem” strzelców i ich Komendanta Józefa Piłsudskiego, podobnie jak Dom WF i PW w Kielcach, w którym był eksponowany¹⁹. Drzwi wejściowe Sanktuarium ozdobione są wstęgami z blachy miedzianej, na przecięciach której umieszczone zostały odznaki 1 Brygady „Za Wierną Służbę” oraz Krzyże Legionów. Niezwykle ciekawym i oryginalnym elementem jest klamka w kształcie stylizowanej głowy orła, zachowana do czasów współczesnych. We wnęce okiennej ponad wejściem umieszczona jest tablica wykonana z piaskowca autorstwa kieleckiego rzeźbiarza Wincentego Skuczyńskiego z cytatem pochodzącym z pieśni IV *Beniowskiego* Juliusza Słowackiego, ulubionego poety Józefa Piłsudskiego:

¹⁸ Z. Żygulski jun., *Muzea na świecie. Wstęp do muzealnictwa*, Warszawa 1982, s. 98–102.

¹⁹ A. Myślińska, *Wejście Strzelców do Kielc w 1914r. w wizji malarskiej Stanisława Kaczora Batowskiego*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach” 1998, t. 19, s. 273.

» Ufaj mi, synu! jeśli wytkniesz sobie
Drogę, a prostą – to choćby do słońca
Zalecisz, często na krzyżu lub grobie
Odpoczywając. – Lećże więc bez końca,
A będziesz chodził w anielskiej ozdobie
Jako ojczyzny i wiary obrońca;
A nim zasługi twoje w niebie zginą,
Ziemia przeminie i gwiazdy przeminą.

Wszystkie te zarówno oryginalne, zachowane przez lata pamiątki związane z osobą Marszałka, jak również te odtwarzane w miarę możliwości kopie, stanowią istotny element budowy nowej całości, odtwarzania zaburzonych kontekstów niezbędnych do opowiedzenia historii, ale także podtrzymania pamięci. Rola tego rodzaju muzeum, jakim jest Sanktuarium Józefa Piłsudskiego w Kielcach w procesie przechowywania pamięci i kształtowania świadomości zbiorowej – w perspektywie historycznej, ze szczególnym jednak uwzględnieniem doświadczeń minionego stulecia, bezpośrednio oddziałującego na czasy dzisiejsze, jest nie do przecenienia. Nie jest to miejsce odwiedzane masowo, nie ma charakteru komercyjnego, ale, wywodząc za Jenny Edkins, jest to miejsce które „pamięta” za społeczeństwo. Jako takie nie musi nastawiać się na dużą frekwencję, ponieważ w narodowej świadomości wystarczy sama jego obecność²⁰.

Kultura pamięci w Polsce zmienia się odpowiednio do historycznych zmian w kraju i zmian zbiorowej pamięci historycznej. Świadomość historyczna młodych ludzi tworzy się nie tylko w ramach lekcji historii, ale także na przykład podczas wizyt w muzeach. A ich celem jest poszukiwanie odpowiedzi na pytanie, skąd pochodzimy, kim jesteśmy, w jaki sposób budujemy wspólną przyszłość i jakie jest nasze miejsce w świecie, jak możemy śledzić zmiany zachodzące w historii. Pomagają zrozumieć przeszłość, określić nasze obecne relacje, przemiany, tak jak u zarania idei muzealnej, której początki sięgają czasów starożytnych.

Muzeum towarzyszy człowiekowi już niemal dwa i pół tysiąca lat. Zapisane u Arystotelesa rozwijało się na różne sposoby, ale zawsze pozostawało ośrodkiem nauki i edukacji. Pojawiały się różnorodne festiwale, ośrodki naukowe, wzgórza, wielkie kolekcje różnych przedmiotów, skarbcze, muzejony, pinakoteki, stanowiące pierwsze formy protomuzealne. Ale tradycja muzeum jako instytucji publicznej o społecznych celach, ma już nieco krótszą historię. Wiąże się z powstaniem w XVIII wieku British Museum, które, w myśl pierwszego statutu, miało służyć głównie artystom i uczonym, nie widząc większej

²⁰ J. Edkins, *Trauma and the Memory of Politics*, Cambridge 2003, s. 130.

potrzeby udostępniania zbiorów do zwiedzania innym gościom. W praktyce British Museum było dostępne jedynie wąskiej grupie uprzywilejowanych. Przełom w upowszechnianiu muzeów społeczeństwu dokonał się dopiero w okresie Rewolucji Francuskiej. Do zwiedzania udostępniono francuski Luwr. W niedługim czasie, w roku 1801, także w Polsce powstało pierwsze muzeum, Świątynia Sybilli, które poświęcone zostało problematyce narodowej i służyło edukacji poprzez ukazanie pamiątek dawnej Polski, co definiowała maksyma „Przeszłość przyszłości”, wpisująca się w dzisiejsze rozumienie terminu kultury pamięci.

Jest swego rodzaju paradoksem, że polska tradycja muzealnicza budowała się pod tym względem przede wszystkim w XIX stuleciu, w okresie, kiedy państwo polskie znajdowało się w rękach zaborców. Upadek państwa i rozbiory wpłynęły na strategię wobec kulturowej tożsamości obierane przez powstające wówczas muzea. W tym czasie powstały najistotniejsze dawne, ale i obecnie instytucje, jak wspomniane Muzeum Czartoryskich, ale i Muzeum Narodowe w Krakowie, Muzeum Narodowe w Warszawie, Poznaniu i kilka innych. Stanowią one bardzo mocny element tradycji muzealnictwa polskiego. Dzięki nim muzea sprawnie rozpoczęły swoją działalność zaraz po odzyskaniu niepodległości i prowadziły ją w ciągu całego dwudziestolecia międzywojennego. Ogromne znaczenie miało zogniskowanie kultury polskiej wokół problematyki narodowej oraz jej zróżnicowanie terytorialne, i co za tym idzie, cywilizacyjne. Gromadzone, chronione, konserwowane i prezentowane w muzeach zabytki odwołują się do ich patriotycznego wymiaru oraz tego, jak pamięć narodowa rzutuje na zainteresowanie konkretnymi obiektami o określonym znaczeniu. Od czasu utworzenia pierwszych polskich muzeów nastąpił szereg zmian, określających współczesny charakter tych placówek. Doprowadziły one do radykalnej reorganizacji kultury muzealnej, nowego określenia celu istnienia i roli muzeum, jako służby społecznej oraz dla rozwoju społecznego, co stało się najczęściej spotykanym zapisem w europejskich definicjach muzeów²¹. Przewartościowane zostały cele działalności muzeów. Obok gromadzenia, ochrony i eksponowania zbiorów priorytetem stała się budowa więzi z ludźmi, liczenie się z ich doświadczeniem i nastawienie na wypełnianie różnorodnych funkcji społecznych. Muzea, ze statycznych magazynów przedmiotów, przekształciły się w miejsca aktywnej edukacji dla wielu grup odbiorców²². Z monumentalnych świątyń sztuki czy nauki, zmieniły się w miejsca dialogu społecznego,

²¹ M. Borusiewicz, *Nauka czy rozrywka? Nowa muzeologia w europejskich definicjach muzeum*, Kraków 2012, s. 90.

²² E. Hooper-Greenhill, *Museums and their Visitors*, London and N.Y. 1994, s.1; R. Kotowski, *Muzeum jako lokalny ośrodek społeczno-gospodarczego oddziaływania*,

wielowymiarowej edukacji i swoistej interakcji oraz oddziaływania na wiele obszarów życia społecznego²³. Prowadzą działalność w kontekście ożywionych dyskusji o historii, polityce pamięci i mitologii narodowej. Ich aktywność jest szczególnie ważna w takim społeczeństwie jak polskie, dla którego historia jest integralną częścią kodu kulturowego, wpływającego na wyobrażenia o narodzie i podstawy debaty politycznej. Mogą pełnić tym samym rolę nośnika zmian wzorców społecznych i sposobu myślenia o polityce, przyczyniają się do edukacji i kształtowania poglądów, zarówno obywateli polskich, jak i obcokrajowców²⁴. Wnętrza, sale edukacyjne i konferencyjne muzeów stały się interdyscyplinarną platformą wymiany idei o świecie, znacząco wpływającą na kształtowanie postaw, światopoglądu i kultury swych odbiorców, w tym także kultury pamięci²⁵. Muzea bowiem są miejscem pamięci, na co zwrócił uwagę, m.in. prekursor badań nad miejscami pamięci wielokrotnie cytowany w niniejszej publikacji, francuski historyk Pierre Nora, który rozumiał je jako zinstytucjonalizowane formy zbiorowych wspomnień przeszłości, w których doświadczyć można rzeczywistości, są sensownym uzupełnieniem i katalizatorem kultury pamięci²⁶. Kluczem do tej funkcji muzeów jest tworzenie informacji i wysyłanie komunikatów, które w przypadku muzeów nie ograniczają się jedynie do przekazów werbalnych, ale wykorzystują także inne elementy, jak wnętrze, obraz, zapach, tak, by odbiór przekazywanych treści mógł odbywać się wszystkimi zmysłami, by dopuścić emocje. Dzięki temu muzeum staje się coraz ważniejszym podmiotem, kreującym obrazy przeszłości i kształtującym kulturę pamięci. Odgrywa coraz bardziej znaczącą rolę opiniotwórczą, a poszerzająca się oferta programowa i aktywność w przestrzeni publicznej mają wpływ na trendy oraz postawy. Muzea interpretują nam przekazywaną przez siebie rzeczywistość, wpływając na to, co myślimy o świecie i kształtując naszą pamięć. Bowiem, jak pisała Maruša Pušnik:

w: *Institucje kultury jako ośrodki życia społecznego*, red. A. Mierzecka, E.B. Zybert, Warszawa 2017.

²³ D. Folga-Januszewska, P. Jaskanis, S. Waltoś, *Kierunkowe zmiany w muzealnictwie polskim, opracowanie do Raportu z prac Zespołu Ekspertów ds. przygotowania też do projektu nowelizacji Ustawy o muzeach*.

²⁴ G. Zubrzycki, *Między historią, pamięcią wspólną i mitologią narodową: wyzwania i szanse współczesnych muzeów*, w: *Historia Polski od-nowa. Nowe narracje historii i muzealne reprezentacje przeszłości*, red. R. Kostro, K. Wóycicki, M. Wysocki, Warszawa 2014, s. 15.

²⁵ G. Fyfe, *Sociology and the Social Aspects of Museums*, in: *A Companion to Museum Studies*, ed. S. MacDonald, Malden 2006, p. 33.

²⁶ P. Nora, *Mémoire collective*, w: *Faire de l'histoire*, sous la dir. de J. Le Goff, P. Nora, Paris 1974, s. 401.

- » Pamięć zbiorową tworzy się w momencie, gdy zwiedzający wystawę, którzy przynoszą z sobą багаż narodowych właściwości i nastawień, nabytych dzięki procesom socjalizacyjnym, postrzegają obrazy z przeszłości w konkretnej narodowej oprawie²⁷.

Jako skarbnice przeszłości, poprzez opowieści oparte na fachowej analizie przeszłości, dostarczają spoiwa, które łączy jednostki w społeczeństwo i tworzy cywilizacyjny bufor na czas potencjalnych kryzysów.

Muzea kształtując kulturę pamięci, nie wpływają tylko na to, co mamy myśleć, ale również na to, o czym mamy myśleć. Dzięki temu odbiorcy zyskują zupełnie nową platformę wymiany poglądów, myśli, swoiste forum prowadzenia dialogu społecznego, które jest jedną z kategorii narracji, posługującą się „tekstem” –przedmiotem muzealnym. Owa cecha jest istotą muzealnictwa. Muzeum historyczne bowiem, jak uważa Dorota Folga-Januszewska, powinno uwzględniać nałożenie dwóch rytmów: sekwencji obiektywnie minionych wydarzeń i sekwencji wrażeń subiektywnych²⁸. Odbiorca w muzeum nie chce już tylko widzieć i wiedzieć, chce przeżywać i brać udział w narracji o dziedzictwie, historii ale także w dyskusji. Przestaje być biernym odbiorcą, a staje się uczestnikiem interaktywnej przygody, a uczestnicząc w kreacji staje się „aktorem”, współtworzącym doświadczenie muzealne. Pragnie aktywnego uczestnictwa w zwiedzaniu, chce wchodzić w indywidualne i grupowe interakcje z treścią ekspozycji i mieć możliwość jej komentowania, jest otwarty na przełamywanie stereotypów i konfrontację z tematami trudnymi i kontrowersyjnymi. Z pewnością takie możliwości daje współczesne Sanktuarium Józefa Piłsudskiego, stanowiące część stałej ekspozycji Muzeum Narodowego w Kielcach.

²⁷ M. Puśnik *Kształtowanie narodowych wspomnień: pamięć a muzealne opowieści*. *Er(r)go* nr 13, 2007, s. 162.

²⁸ D. Folga-Januszewska, *Obraz, narracja, pamięć. Czy możliwe jest wyobrażenie przeszłości w muzeum?* w: *Historia Polski od-nowa. Nowe narracje historii i muzealne reprezentacje przeszłości*, red. R. Kostro, K. Wóycicki, M. Wysocki, Warszawa 2014, s. 68.

Zakończenie

Sanktuarium Józefa Piłsudskiego w Kielcach to bez wątpienia jedno z najbardziej znanych i kojarzonych z miastem, miejsc historycznych. Aby w pełni zrozumieć istotę i znaczenie tego fenomenu konieczne jest poznanie szerszego kontekstu politycznego, historycznego, kulturowego, jego powstania, genezy i „długiego trwania” w świadomości zbiorowej. Zaprezentowana w książce analiza wielu aspektów funkcjonowania sanktuarium w różnych okresach historycznych warunkowanych wpływem czynników politycznych, ideowych, ale także społecznych, pozwoliła w ocenie autorów na stworzenie pełnego obrazu miejsca pamięci, a także zbiorowego portretu jego depozytariuszy. Historia Sanktuarium jest częścią nie tylko historii miasta, regionu ale również Polski oraz polskiego społeczeństwa i stanowi integralną część niepodległościowego modelu patriotyzmu opartego na dziedzictwie i tradycji XIX-wiecznych powstań narodowych. Powstałe, jako miejsce kultu i pielęgnowania pamięci o Józefie Piłsudskim, Legionach i całym okresie II RP, dziś, pełni rolę muzeum historycznego i stanowi niezwykle ważny element przekazywania, podtrzymywania i kształtowania pamięci zbiorowej, w której, przyjmując tezę Krzysztofa Pomiana, splatają się nierozłącznie trzy wymiary. Pierwszy, poznawczy, pretendujący do wiernego odtwarzania minionych zdarzeń, ich uczestników i okoliczności. Drugi, emocjonalny (tzw. doświadczanie historii¹), w którym odtwarzane zdarzenia ożywiają towarzyszące im uczucia i trzeci egzystencjalny, gdzie zapamiętane zdarzenia różnią się od postrzeganych aktualnie i są w pewien szczególny sposób związane z pamiętającym je podmiotem. Te trzy wymiary pamięci zwracają się odpowiednio ku przeszłości, ku teraźniejszości i ku przyszłości². Ukazanie tych trzech warstw było intencją autorów w niniejszej publikacji. Ku przeszłości, jako że pamięć odnosi się do tego, co kiedyś było przedmiotem postrzegania czy przeżycia, ale współcześnie nie może nim być już w swej oryginalnej postaci. W ten sposób zwrócona została uwaga na element instytucjonalizacji pamięci w II RP, poprzez przybliżenie działalności Naczelnego Komitetu Uczczenia

¹ Zob. F. Ankersmit, *Narracja reprezentacja, doświadczenie. Studia z teorii historiografii*, red. E. Domańska, Kraków 2004.

² K. Pomian, *Pamięć podzielona*, s. 4–5.

Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego, a także podejmowanych inicjatyw społecznych końca lat trzydziestych, ukierunkowanych na podtrzymanie tradycji i przekazu pokoleniowego. Ku teraźniejszości, ponieważ uczucia, jakie wyraża, są doznawane obecnie, w toku przypominania sobie minionych zdarzeń³. Służy temu ukazana w publikacji semiotyzacja przestrzeni Sanktuarium i przywoływanie pamięci z wykorzystaniem artefaktów, ale także znaków, symboli, nośników pamięci. Zwrot ku przyszłości, buduje natomiast tożsamość. Poprzez muzealizację miejsca pamięci, jakim jest Sanktuarium, możliwe jest zatrzymanie i zachowanie zdarzeń z przeszłości i przywracanie ich w świadomości społecznej, co dobitnie świadczy o tzw. długim trwaniu pamięci. Dzięki tym elementom Sanktuarium Józefa Piłsudskiego pełni szczególną rolę w zakresie pamięci zbiorowej. Samo w sobie jest nośnikiem pamięci, ale daje też schronienie innym nośnikom. Pozwala to na przechowywanie, podtrzymywanie, kształtowanie oraz przekazywanie pamięci, tłumacząc historię, ale także to, jaki jest współczesny sposób pamiętania i myślenia o przeszłości⁴.

Wyjaśnia przeszłość, ale też jest miejscem konfrontacji z nią. Jak każde miejsce pamięci ma własną historię, która została przybliżona w niniejszej publikacji. W ciągu kilkudziesięciu lat funkcjonowania zarówno w przestrzeni publicznej, oficjalnie w ciągu kilku ostatnich lat okresu międzywojennego, jak również tylko w świadomości społecznej okresu PRL, było miejscem wyjątkowym, otaczanym opieką i swoistym pietyzmem ale też budziło niepokój władz i chęć całkowitego wymazania z pamięci społecznej.

Książka *Sanktuarium Józefa Piłsudskiego w Kielcach. Między pamięcią a polityką historyczną II RP* z jednej strony jest próbą pokazania historii wyjątkowego miejsca pamięci, z drugiej zaś jej celem było nakreślenie szerszego kontekstu jego funkcjonowania w różnych warunkach politycznych i społecznych. Wierzymy, że w dużym stopniu odpowiada na szereg pytań stawianych przed rozpoczęciem prac nad publikacją. Mamy jednak świadomość, że nie wyczerpuje ona w pełni poruszanych zagadnień. Ufamy natomiast, że w dużej mierze przyczyni się do podtrzymania pamięci i legendy Józefa Piłsudskiego i lepszego zrozumienia potrzeby jej pielęgnowania, a także pozwoli lepiej zrozumieć samą istotę pamięci zbiorowej i szeroko pojętej kultury pamięci. Niemożliwe jest to jednak tylko w oparciu o literaturę, zawsze konieczny jest bezpośredni kontakt z miejscem pamięci i refleksja, w której pogłębieniu z pewnością może być pomocne niniejsze opracowanie. Tym bardziej, że data jego ukazania się nie jest

³ Tamże.

⁴ J. Kłaś, *Muzea historyczne – pomiędzy pamięcią zbiorową a polityką pamięci historycznej*, „Zarządzanie w kulturze” 2013, 14, z. 3, s. 213.

przypadkowa, bowiem 100. rocznica odzyskania przez Polskę niepodległości z pewnością skłania do wszelkich rozważań na temat naszej historii i pamięci.

W tym duchu puentą naszych rozważań niech będą słowa Krzysztofa Pomiana:

» Wszelka spontaniczna ludzka pamięć, czy to jednostek, czy zbiorowości, jest zdarzeniowa, jakościowa, oceniająca, wybiórcza i egocentryczna. Jej zawartość zależy przecież od uposażenia podmiotu oraz od jego wrażliwości, nastawienia, oczekiwań i uprzedzeń, a rejestruje ona zwłaszcza to, co dla jej podmiotu uderzające, co odcina się od tła, wyłamuje z rutyny, dziwi, zaskakuje – czyli właśnie zdarzenia. Przy czym wybiera je ona i hierarchizuje ze względu na ich ważność dla podmiotu, i zachowuje je w tej postaci, w jakiej były przezeń przeżywane, z całą otoczką uczuć, jakie w nim budziły, gdy je pierwotnie postrzegał⁵.

⁵ K. Pomian, *Pamięć podzielona*, s. 4.

Aneks 1

Naczelny Komitet Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego. Propozycja składu, czerwiec 1935 roku

(źródło: AAN, NKUPMJP, sygn. 2, k. 26–82)

1. Albrecht Janusz – pułkownik dyplomowany kawalerii, oficer do zleceń Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych (od 1.06.1935)
2. Anusz Antoni – poseł (1919–1928)
3. Arciszewski Tomasz – poseł
4. Bartel Kazimierz – były premier
5. Beck Józef – minister Spraw Zagranicznych (1932–1939)
6. Belina-Prażmowski Władysław – wojewoda lwowski (1933–1937)
7. Berbecki Leon – generał Wojska Polskiego, inspektor armii
8. Bobkowski Aleksander – wiceminister komunikacji
9. Brzęk-Osiński Tadeusz – poseł, generalny sekretarz BBWR
10. Bujak Franciszek – prezes Towarzystwa Naukowego we Lwowie
11. Bukowiecki Stanisław – prezes prokuraturii generalnej
12. Burghardt Bronisław
13. Bursche Juliusz – biskup Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego
14. Butkiewicz Michał – minister komunikacji
15. Car Stanisław – prawnik, poseł, wicemarszałek Sejmu (1930–1935) i marszałek (1935–1938)
16. Chodźko Witold – były minister zdrowia, prezes Naczelnej Izby Lekarskiej
17. Chomyszyn Grzegorz – biskup stanisławowski
18. Chyliński Konstanty – wiceminister wyznań religijnych i oświecenia publicznego
19. Czekanowski Jan – rektor Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie (1934–1936)
20. Czuma Ignacy – profesor prawa na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim

21. Dąb-Biernacki Stefan – generał Wojska Polskiego, inspektor armii
22. Dembiński Bronisław – prezes Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu w latach 1923–1939
23. Długosz Waław – poseł
24. Doleżał Franciszek – wiceminister przemysłu i handlu
25. Drojanowski Waław – prezydent Lwowa (1931–1936)
26. Drzewiecki Franciszek – wiceminister poczt i telegrafów
27. Dziadosz Władysław – wojewoda kielecki (1934–1939)
28. Fabrycy Kazimierz – generał Wojska Polskiego, inspektor armii
29. Fajans Waław – prezes Związku Banków
30. Galica Andrzej – generał Wojska Polskiego, poseł (1928–1935) i senator (1935–1939)
31. Gawlina Józef Feliks – generał, biskup polowy Wojska Polskiego od 1933 roku
32. Gąsiorowski Janusz Tadeusz – generał Wojska Polskiego, szef Sztabu Głównego
33. Gintowt-Dziewiałtowski Kazimierz – wojewoda tarnopolski (1935–1936)
34. Gorczyca Wojciech – poseł
35. Górecki Roman – generał Wojska Polskiego, minister przemysłu i handlu, prezes Federacji Polskich Związków Obrońców Ojczyzny, prezes Banku Gospodarstwa Krajowego
36. Grażyński Michał – wojewoda śląski (1926–1939)
37. Grostern Stefan – prezes Syndykatu Dziennikarzy Warszawskich
38. Gruber Henryk – prezes Polskiej Kasy Oszczędności
39. Gwiżdż Feliks – poseł
40. Hassbach Erwin – prezes Rady Niemców w Polsce
41. Hauke-Nowak Aleksander – wojewoda łódzki (1933–1938)
42. Hełczyński Bronisław – prawnik, szef Kancelarii Cywilnej Prezydenta Ignacego Mościckiego
43. Herse Bogusław – prezes Naczelnej Rady Zrzeszeń Kupiectwa
44. Hlond August – prymas Polski w latach (1926–1948)
45. Hołyński Jan – poseł, sekretarz generalny, wicedyrektor Centralnego Związku Polskiego Przemysłu, Górnictwa, Handlu i Finansów „Lewiatan”
46. Hubicki Stefan – minister opieki społecznej (1933–1934), komisarz Zakładu Ubezpieczeń Społecznych w Warszawie (1935–1939)
47. Hyla Wincenty – poseł

48. Iłakowiczówna Kazimiera – poetka, prozaik, zatrudniona w ministerstwie spraw zagranicznych, sekretarka Józefa Piłsudskiego (1926–1935)
49. Jagodziński Zygmunt – wojewoda stanisławowski (1930–1936)
50. Jaroszewicz Waław – Komisarz Rządu na miasto stołeczne Warszawa
51. Jaroszewiczowa Halina – posłanka
52. Jaroszyński Maurycy – prezes Związku Powiatów Rzeczypospolitej Polskiej
53. Jastrzębowski Wojciech – profesor Akademii Sztuk Pięknych
54. Jastrzębski Wincenty – wiceminister opieki społecznej
55. Jaszczołt Władysław – wojewoda wileński (1933 – październik 1935)
56. Jaworowski Rajmund – Centralne Zrzeszenie Klasowych Związków Zawodowych
57. Jędrzejewicz Janusz – były premier
58. Jędrzejewicz Waław – minister wyznań religijnych i oświecenia publicznego
59. Józewski Henryk – wojewoda wołyński (1930–1938)
60. Jur-Gorzechowski Jan – generał Wojska Polskiego, komendant główny Straży Granicznej (1928–1939)
61. Kaden-Bandrowski Juliusz – pisarz, publicysta, sekretarz generalny Polskiej Akademii Literatury (1933–1939)
62. Kakowski Aleksander – arcybiskup metropolita warszawski, kardynał
63. Kaliński Emil – minister poczt i telegrafów
64. Kaplicki Mieczysław – prezydent Krakowa (1934–1939)
65. Karszo-Siedlewski Tadeusz – przemysłowiec i senator (1935–1939)
66. Kasprzycki Tadeusz – generał Wojska Polskiego, kierownik ministerstwa spraw wojskowych
67. Kielak Stanisław – poseł
68. Kirtiklis Stefan – wojewoda pomorski (1931–1936)
69. Klarner Czesław – prezes Izby Przemysłowo-Handlowej w Warszawie (1928–1939) oraz przewodniczący Związku Izb Przemysłowo-Handlowych RP (1929–1939)
70. Kleszczyński Edward – poseł (1928–1935) i senator (1935–1938), członek prezydium Związku Izb i Organizacji Rolniczych (od 1935 roku)
71. Koc Adam – wiceminister skarbu
72. Kochanowski Jan Karol – historyk, profesor i rektor Uniwersytetu Warszawskiego, poseł
73. Kocur Adam – prezydent Katowic (1928–1939)
74. Kocyłowski Józefat – biskup przemyski

75. Kołodziejski Henryk – poseł, dyrektor Biblioteki Sejmowej (1920–1939)
76. Korsak Władysław – wiceminister spraw wewnętrznych (1930–1939)
77. Kostek-Biernacki Wacław – wojewoda poleski (1932–1939)
78. Kozłowski Leon – były premier
79. Krotowska Julia – przewodnicząca Związku Pracy Obywatelskiej Kobiet
80. Krychowski Tadeusz – wiceminister spraw wewnętrznych
81. Krzemieński Jakub – generał Wojska Polskiego, prezes Najwyższej Izby Kontroli (1930–1939)
82. Kühn Alfons – prezes Zarządu Głównego Polskiego Czerwonego Krzyża (1936–1937)
83. Kwaśniewski Mikołaj – wojewoda krakowski (1929 – czerwiec 1935)
84. Kwiatkowski Eugeniusz – inżynier, dyrektor Państwowych Fabryk Związków Azotowych w Mościskach i Chorzowie (1930–1935), wicepremier i minister skarbu (1935–1939)
85. Lechnicki Felicjan – prezes Zarządu Centralnego Towarzystwa Organizacji i Kółek Rolniczych (do 1935 roku)
86. Lechnicki Tadeusz – wiceminister skarbu
87. Lenartowicz Stefan – dyrektor Biura Rady Organizacyjnej Polaków z Zagranicy
88. Lubomirski Zdzisław – senator
89. Ludkiewicz Seweryn – prezes Państwowego Banku Rolnego
90. Łotocki Ołeksandr – dyrektor Ukraińskiego Instytutu Naukowego w Warszawie (1930–1938)
91. Makowski Wacław – prawnik, poseł (1928–1935), wicemarszałek Sejmu (1931–1935), senator i wicemarszałek Senatu (1935–1938)
92. Malewski Wiktor – wiceprezes Stowarzyszenia Wzajemnej Pomocy Uczestników Powstania Styczniowego 1863 roku
93. Malinowski Marian ps. Wojtek – poseł
94. Maruszewski Artur – wojewoda poznański (styczeń–czerwiec 1935)
95. Mauersberger Jan – przewodniczący i wiceprzewodniczący Związku Harcerstwa Polskiego (1920–1939)
96. Maziarski Stanisław – rektor Uniwersytetu Jagiellońskiego (1933–1936)
97. Michałowicz Michał – rektor i prorektor Uniwersytetu Warszawskiego (1930–1932), senator (1935–1939), Komitet Propagandy Czynu Polskiego
98. Michałowski Czesław – minister sprawiedliwości
99. Miedziński Bogusław – wicemarszałek Sejmu, marszałek Senatu

100. Miklaszewski Bolesław – rektor Szkoły Głównej Handlowej (1925–1928, 1932–1937)
101. Minkowski Anatol – podpułkownik piechoty Wojska Polskiego, Unii Związków Zawodowych Pracowników Umysłowych
102. Moraczewski Jędrzej – były premier (1919), minister (1925–1929)
103. Mościcki Ignacy – prezydent RP i prezes Komitetu
104. Nakoniecznikow-Klukowski Bronisław – wojewoda warszawski (1934–1938)
105. Norwid-Neugebauer Mieczysław – generał Wojska Polskiego, inspektor armii
106. Nowak Stanisław – senator 1922–1935, prezes Związku Nauczycielstwa Polskiego
107. Orlicz-Dreszer Gustaw – generał Wojska Polskiego, inspektor armii
108. Osiński Aleksander – generał Wojska Polskiego, inspektor armii
109. Paciorkowski Jerzy – minister opieki społecznej
110. Paschalski Franciszek – prezes Naczelnej Rady Adwokackiej (1932–1935)
111. Paślawski Stanisław – wojewoda białostocki (1934–1936)
112. Piasecki Julian – wiceminister komunikacji
113. Pieńkowski Stefan – rektor Uniwersytetu Warszawskiego (1925–1926, 1933–1936)
114. Piestrzyński Eugeniusz – wiceminister opieki społecznej
115. Piłsudska Aleksandra
116. Podoski Bogdan – poseł
117. Pohoski Jan – wiceprezydent Warszawy (1934–1939)
118. Poniatowski Juliusz – minister rolnictwa i reform rolnych
119. Pruszkowski Tadeusz – dyrektor Szkoły Sztuk Pięknych (1930–1934), rektor Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie (1935–1936)
120. Prystor Aleksander – były premier
121. Raczkiewicz Władysław – marszałek Senatu
122. Raczyński Roger – wiceminister rolnictwa i reform rolnych
123. Radziszewski Ignacy – prezes Stowarzyszenia Techników Polskich w Warszawie (1920–1924, 1927–1928, 1934–1937)
124. Radziwiłł Janusz – poseł (1928–1935) i senator (1935–1938)
125. Rajchman Henryk – minister przemysłu i handlu
126. Rakowski Iwan – prezes Naukowego Towarzystwa im. Szewczenki (1935–1940)
127. Remer Jerzy – generalny konserwator zabytków (1930–1937)
128. Roman Walery – senator (1928–1935), prezes Zjednoczenia Notariuszy

129. Rożniecki Józef – wojewoda lubelski (1933–1937)
130. Rudkowski Marian
131. Rummel Juliusz – generał Wojska Polskiego, inspektor armii
132. Runge Stanisław – rektor Uniwersytetu Poznańskiego (1933–1936)
133. Rydz-Śmigły Edward – generał Wojska Polskiego, generalny inspektor Sił Zbrojnych
134. Sapieha Adam Stefan – arcybiskup metropolita krakowski
135. Schätzel Tadeusz – pułkownik dyplomowany artylerii Wojska Polskiego, poseł (1930–1938), wicemarszałek Sejmu (1935–1938)
136. Schorr Mojżesz – historyk, senator RP, rabin
137. Sieczkowski Stefan – wiceminister sprawiedliwości
138. Siedlecki Krzysztof – wiceminister, podsekretarz stanu
139. Sieroszewski Wacław – prezes Polskiej Akademii Literatury
140. Sierpiński Wacław – prezes Towarzystwa Naukowego w Warszawie (1931–1952)
141. Sikorski Bolesław – pułkownik, dyrektor Związku Izb Rzemieślniczych w Warszawie
142. Skierski Stefan – biskup Kościoła Ewangelicko-Reformowanego
143. Sławek Walery – premier, prezes Związku Legionistów Polskich
144. Sławoj-Składkowski Felicjan – generał Wojska Polskiego, wiceminister spraw wojskowych
145. Snopczyński Antoni – prezes Izby Rzemieślniczej w Warszawie (od 1930) oraz Związku Rzemieślników Chrześcijan w Rzeczypospolitej Polskiej (od 1934)
146. Sosnkowski Kazimierz – generał, inspektor armii
147. Stamirowski Kazimierz – prezes Polskiego Związku Zachodniego (od 1934)
148. Staniewicz Witold – rektor Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie (1933–1936)
149. Staniszewski Wacław – wiceminister skarbu
150. Stankiewicz Franciszek – prezes Stowarzyszenia Wzajemnej Pomocy Uczestników Powstania Styczniowego 1863 roku
151. Starzak Władysław – poseł (1930–1938), prezes Kolejowego Przysposobienia Wojskowego (1932–1936), wiceprezes Związku Legionistów Polskich
152. Starzyński Stefan – prezydent Warszawy (1934–1939)
153. Stefanowska-Kwiatkowska Ella
154. Stpiczyński Wojciech – redaktor „Kuriera Porannego”, poseł na Sejm (1935–1939)

155. Strasburger Henryk – prezes Rady Centralnego Związku Przemysłu Polskiego (Lewiatan)
156. Sujkowska Helena Antonina – żona ministra Antoniego Sujkowskiego, wiceprzewodnicząca Unii Polskich Związków Obrońców Ojczyzny
157. Supiński Leon – prezes Sądu Najwyższego (1929–1939)
158. Szapszał Seraja – duchowny karaimski
159. Szembek Jan – wiceminister spraw zagranicznych
160. Szeptycki Andrzej (Roman Maria Aleksander Szeptycki) – arcybiskup metropolita lwowski (1900–1944)
161. Szereszowski Rafał – prezes Żydowskiej Organizacji Finansowej, Handlowej
162. Szymański Antoni – ksiądz, rektor Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego (1933–1942)
163. Szynkiewicz Jakub – duchowny muzułmański
164. Ścieżyński Mieczysław – Związek Dziennikarzy Rzeczypospolitej Polskiej
165. Śliwiński Artur – senator (1935–1939)
166. Świdorski Stefan – wojewoda nowogródzki (1932 – grudzień 1935)
167. Świerzawski Stanisław – poseł (1930–1935), członek Rady Głównej Centralnego Towarzystwa Organizacji i Kółek Rolniczych (1934–1939)
168. Świtalski Kazimierz – marszałek Sejmu
169. Tołwiński Tadeusz – architekt, profesor Politechniki Warszawskiej (od 1935)
170. Twardo Stanisław – wojewoda warszawski (1927–1934), prezes Zarządu Głównego Związku Ochotniczych Straży Pożarnych (1929–1936)
171. Vieweger Teodor – rektor Wolnej Wszechnicy Polskiej w Warszawie (1925–1939)
172. Wagner Edwin – major Wojska Polskiego, poseł, prezes Związku Inwalidów Wojennych (1933–1939)
173. Waledyński Dionizy (Konstanty Nikołajewicz Waledyński) – metropolita Kościoła Prawosławnego w Polsce
174. Walewski Jan – poseł, redaktor naczelny pisma „Naród i Wojsko”
175. Warchałowski Edward – rektor Politechniki Warszawskiej (1933–1936)
176. Weiss Wojciech – rektor Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie (1933–1936)
177. Werner Edward – wiceminister skarbu
178. Wieniawa-Długoszowski Bolesław – generał brygady Wojska Polskiego
179. Wierzbicki Andrzej – radca Izby Przemysłowo-Handlowej w Warszawie (1928–1939), prezes Centralnego Związku Polskiego Przemysłu, Górnictwa, Handlu i Finansów „Lewiatan”

180. Więckowski Erwin – pułkownik dyplomowany piechoty Wojska Polskiego II Rzeczypospolitej, prezydent Poznania (1934–1937)
181. Włodek Józef – prezydent Grudziądza (1920–1939), prezes Związku Miast Pomorskich
182. Wróblewski Stanisław – prezes Akademii Umiejętności w Krakowie (1934–1938)
183. Zaleski August – senator (1928–1935)
184. Zawadzki Władysław Marian – minister skarbu
185. Zdziechowski Marian – prezes Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie (1933–1938)
186. Zyndram-Kościałkowski Marian – minister spraw wewnętrznych (1934–1935)
187. Żeligowski Lucjan – generał Wojska Polskiego, poseł (1935–1939)
188. Żongołłowicz Bronisław – wiceminister wyznań religijnych i oświecenia publicznego

Aneks 2

Wykaz miejscowości, w których przebywał Józef Piłsudski, opracowany w ramach działalności Naczelnego Komitetu Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Warszawie (wstępny stan z maja 1939 roku)

(źródło: „Polska Zbrojna” 1939, nr 131 z 12 maja, s. 5)

Województwo białostockie: Andrzejewicze, Augustów, Białystok, Druskienniki, Dubrowlany, Grajewo, Grodno, Gródek, Hajnówka, Kuźnica, Niemiesze, Lipsk, Lipczany, Łomża, Ostrołęka, Paproć Duża, Rajgród, Sejny, Skidel, Sokółka, Suwałki, Świsłocz, Szczuczyn, Wołkowysk, Wysokie Mazowieckie, Zelwa

Województwo kieleckie: Adamów, Bidziny, Błaziny, Bodzentyn, Borczyń, Brudzów Duży, Brzechów, Bukowa, Chęciny, Czaple, Czarna, Czeladź, Częstochowa, Dąbrowa Górnicza, Dębno, Domaradzice, Gębarzew, Goszyce, Gozd, Góry, Grabki, Grudzyń, Grzymała, Jasionna, Ilża, Jakubowice, Jędrzejów, Kielce, Klimontów, Konary, Koprzywianka, Korzecko, Kozinek, Krzywopłoty, Książ Wielki, Kujawy, Kwasków, Kunów (?), Laski, Lgota Wolbromska, Majków, Michałowice, Miechów, Miedziana Góra, Mierzwin, Miłoszowice, Mnichów, Morawica, Nowy Korczyn, Olechów, Opatowiec, Ożarów, Pieskowa Skała, Poręba Dzierżna, Przeginia, Przybysławice, Raclawice, Radom, Rogów, Rykoszyn, Ruda Kościelna, Czeladź, Skowronno, Słaboszowice, Sławków, Słomniki, Słupia Nadbrzeżna, Sosnowiec, Staszów, Stopnica, Strykowice Górne, Strzegowa, Strzemieszyce, Suska Wola, Szreniaważ, Śladków Duży, Święta Katarzyna, Tarłów, Tczów Średni, Tochołów, Tumlin, Ulińska Mała, Ulanowice, Wesola, Wolbrom, Wólka Tarłowska, Wymysłów, Zagórze, Zawiercie, Ząbkowice

Województwo krakowskie: Andrychów, Biała Krakowska, Biała k. Makowa, Bobowa, Bolesław, Borek Fałęcki, Borusowa, Chocznia, Chomranice, Chyżówki, Dobra, Gdów, Gręboszów, Hubenice, Izdebnik, Jurków, Kamienica, Kęty, Klęczany,

Kozłów, Kraków, Krynica, Krzeszowice, Limanowa, Lipnica Murowana, Lubień, Łącko, Maków Podhalański, Marcinkowice, Moszczanica, Myślenice, Nowy Sącz, Nowy Targ, Okocim, Oświęcim, Paczółtowice, Pisarzowa, Poronin, Rabka, Rajbród, Rdziostów, Rytro, Skawina, Skomielna Biała, Słopnice Królewskie, Stróża, Szczucin, Sułkowice, Tarnów, Tyniec, Wadowice, Wieliczka, Wilczyce, Wysokie, Ujście Jezuickie, Zabierzów, Zabrzeż, Zakopane, Zalesie, Zamieście, Zdonie

Województwo lubelskie: Borzechów, Bronisławów, Chełm Lubelski, Dąbrowice, Dęblin, Elżbiecin, Firlej, Garbów, Garwolin, Hermanów, Kamionka, Kłodnica Górna, Konopnica, Kozły, Kraśnik, Kunów, Lublin, Lubartów, Łuków, Michalin, Michów, Miętne, Ożarów Lubelski, Olbięcin, Pielgrzymka, Połówek, Puławy, Radawczyk, Rudno, Ryki, Siedlce, Subliny, Święcica, Tomaszów Lubelski, Urzędów, Wałowice, Wyżnianka wieś i dwór, Wyżnica, Zamość, Zawadki, Żelechów

Województwo łwowskie: Basiówka, Brzuchowice, Borysław, Chodorów, Dawidów, Dublany, Dobierzyn, Drohobycz, Krosno, Lwów, Przemiłowki, Przemyśl, Rebizanty, Rzeszów, Sambor, Snopków, Świerzowa, Żółkiew

Województwo łódzkie: Kalisz, Kamieńsk, Konin, Łęczyca, Łódź, Pabianice, Piotrków, Szczypiorna

Województwo nowogródzkie: Baranowicze, Bastuny, Ejszyski, Horodzieje, Krwawy Bór, Lida, Lipniski, Łazduny, Mały Olszew, Myto, Nowojelnia, Nieśwież, Nowogródek, Remizowo, Skrzybowce, Słobódka, Słonim, Stare Bieniakonie, Wołożyn, Woronów

Województwo poleskie: Brześć n. Bugiem, Czystołuża, Hradysk, Łuniniec, Pińsk, Prużana, Werchy

Województwo pomorskie: Chełmno, Działdowo, Gdynia, Grudziąć, Hel, Lubawa, Nowe Miasto, Radzyń, Toruń

Województwo poznańskie: Bydgoszcz, Biedrusko, Dębno, Gniezno, Jarocin, Kórnik, Leszno, Ostrów Wielkopolski, Poznań, Racot, Samostrzel, Wyrzysk, Zbąszyń

Województwo stanisławowskie: Bursztyn, Firlejów, Halicz, Nowosielce, Rohatyn, Stanisławów, Stryj, Śniatyn – Załucze

Województwo śląskie: Bielsko, Bystra, Cieszyn, Jabłonków, Katowice, Lubliniec, Nawsie, Pszczyna, Rybnik, Żory

Województwo tarnopolskie: Brody, Brzeżany, Gologóry, Krasne, Kurowice, Łysa, Podwołoczyska, Przemyślany, Tarnopol, Zaleszczyki, Złoczów

Województwo warszawskie: Ciechanów, Dęby Wielkie, Góra Kalwaria, Mińsk Mazowiecki, Modlin, Otwock, Płock, Rembertów, Stara Wieś, Skierniewice, Sulejówek, Wawer, Zielona

Województwo wileńskie: Bałzis Jezioro, Bezdany, Boryskowicze, Głębokie, Gudogaje, Jaszuny, Jedlina, Krykianka, Koroliszki, Krasne n. Uszą, Krzywicze, Landwarów, Mołodeczno, Niemenczyn, Nowe Święciany, Nowa Wilejka, Parafianowo, Pikieliszki, Ponary, Postawy, Powiewiórka, Radoszkowicze, Smorgonie, Sunkiały, Stare Święciany, Troki Nowe i Stare, Worniany, Zagórzyska, Zułów

Województwo wołyńskie: Bindiuga, Borowicze, Cerkówka, Czeremeszno, Czersk, Dubniaki, Dubno, Helenówka, Jabłonka, Karasin, Kiwerce, Kołki, Kopcze, Kopyle, Korsynie, Koszyszcze, Kościuchnowka, Kowel, Krzemieniec, Liszniówka, Łuck, Maciejów, Porekreście, Piaseczno, Powursk, Pożarki, Równe, Różyszcze, Seme-nicha, Smolary, Stawygorosz, Szepetówka, Trojanówka, Zdołbunów

Bibliografia

Archiwalia

Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Federacja Polskich Związków Obrońców Ojczyzny (1928–1939), sygn. 3.

Instytut Badania Najnowszej Historii Polski w Warszawie (1894–1939), sygn. 357, t. 1–17.

Naczelny Komitet Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego, sygn. 1–49, 52, 55.

Związek Legionistów Polskich. Komenda Naczelna w Warszawie, sygn. 144, 145, 167.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

Zbiór Aleksandra Czołowskiego, sygn. 6.

Archiwum Państwowe w Kielcach

Akta Miasta Kielce, sygn. 1277, 2287, 2288, 2291, 2295, 2298, 2299, 2303, 2308, 2309, 2312.

Starostwo Powiatowe Kieleckie I, sygn. 855, 862, 863.

Urząd Wojewódzki Kielecki I (1919–1939), sygn. 100, 373, 1442, 1497, 1151, 2261, 17157, 21519.

Zbiory specjalne

Muzeum Narodowe w Kielcach, Dział Historii

Księga Złota Miasta Kielc, sygn. MNKiH/H/411.

Dokumentacja dotycząca rekonstrukcji Sanktuarium Marszałka Józefa Piłsudskiego (1989–1990).

Biblioteka Uniwersytecka w Kielcach. Zbiory Specjalne

Materiały Władysława Kisterskiego-Spalskiego, sygn. 1–22.

Źródła drukowane

Dziennik Personalny Ministerstwa Spraw Wojskowych z 23 lipca 1921, nr 29.
Dziennik Rozkazów Wojskowych z 23 stycznia 1919, nr 7, poz. 278, s. 177–178.
Dziennik Ustaw 1936, nr 4, poz. 27.
Ideologia Obozu Marszałka Piłsudskiego w świetle przemówień prezesa BBWR Walerego Sławka, Warszawa [b.r.w.].
Statut Związku Legionistów Polskich, Warszawa 1923.
Szyszko-Bohusz J., *Dziesięć lat na Szlaku Kadrówki*, Warszawa 1934.
Ustawa z dnia 23 kwietnia 1937 r. o Świącie Niepodległości, Dz.U. RP Nr 33, poz. 255.
Weterani 1863 r. w sześćdziesiątą rocznicę powstania, red. J.A. Świącicki, Warszawa 1923.
Ziemia Kielecka w hołdzie Marszałkowi Rydzowi Śmigłemu, Kielce 1937.

Prasa

„Gazeta Kielecka” 1920, 1934–1939.
„Kurier Warszawski” 1935–1939.
„Naród i Państwo” 1935–1939.
„Naród i Wojsko” 1935–1939.
„Polska Zbrojna” 1935–1939.
„Przegląd Tygodniowy” 1935.

Publicystyka prasowa

Akcja uczczenia Czynów Marszałka musi być planowa i całkowita, „Gazeta Kielecka” 1935, nr 196.
Dla nas Marszałek Piłsudski nie umarł, „Naród i Wojsko” 1935, nr 11.
Dzień 6 sierpnia w Kielcach, „Gazeta Kielecka” 1939, nr 61.
Inauguracyjne posiedzenie Naczelnego Komitetu Uczczenia Marszałka Józefa Piłsudskiego, „Polska Zbrojna” 1935, nr 156.
Kielce witają dzielne drużyny biorące udział w XI Marszu Szlakiem Kadrówki, „Gazeta Kielecka” 1935, nr 216.
Komitet Uczczenia Józefa Piłsudskiego, „Naród i Państwo” 1935, nr 19.
Królikowski W., Pomnik Marszałka Józefa Piłsudskiego w Warszawie, „Kronika Warszawy” 1936, 19 marca.

Ku czci Marszałka Józefa Piłsudskiego, „Gazeta Kielecka” 1938, nr 31.
Mowa gen. K. Sosnkowskiego, „Polska Zbrojna” 1938, nr 273, s. 4.
Muzeum Marszałka Piłsudskiego w Kielcach, „Gazeta Kielecka” 1937, nr 59.
Naczelny Komitet Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego, „Przegląd Tygodniowy” 1935, nr 74.
Pierwsze etapy realizacji trwałego uczczenia pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego, „Przegląd Tygodniowy” 1935, nr 84.
Pochmarski B., Niepodległa–Wielka–Sprawiedliwa, „Oleandry” 1936, nr 5.
Pod sztandarem wiary w lepszą Polskę, „Naród i Państwo” 1936, nr 1.
Prace organizacyjne Naczelnego Komitetu Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego, „Przegląd Tygodniowy” 1935, nr 77.
Sanktuarium Marszałka Józefa Piłsudskiego, „Kurier Literacko-Naukowy” 1938, nr 43.
Sanktuarium Wielkiego Marszałka, „Polska Zbrojna” 1938, nr 273, s. 4.
Stołeczny Komitet Budowy Pomnika Marszałka Józefa Piłsudskiego, „Kronika Warszawy” 1936, z 19 marca.
Tam, gdzie przebywał Wielki Marszałek, „Polska Zbrojna” 1939, nr 131.
Timofiejew G., Pamiątki po Józefie Piłsudskim w Łodzi (o łódzkie muzeum im. Piłsudskiego), „Tygodnik Ilustrowany” 1937, nr 1.
To już trzecia rocznica, „Naród i Wojsko” 1938, nr 19.
Uczczenie pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego, „Przegląd Tygodniowy” 1935, nr 85.
Uroczystości żałobne w Kielcach, „Gazeta Kielecka” 1939, nr 38.
Urzędy wojewódzkie, „Gazeta Kielecka” 1920, nr 14.
Z Naczelnego Komitetu Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego, „Przegląd Tygodniowy” 1935, nr 80.
Zasady akcji utrwalania w kamieniu pracy historycznej Marszałka Piłsudskiego i żołnierza polskiego, „Gazeta Kielecka” 1935, nr 226.
Ziemia Kielecka Wodzowi i Jego Legionom, „Gazeta Kielecka” 1938, nr 60.
Żegnany przez cały naród Ojciec Ojczyzny opuszcza stolicę, „Polska Zbrojna” 1935, nr 136.

Opracowania

Adamski P., Walery Sławek. *Biografia polityczna (1928–1939). Od BBWR do śmierci*, Łódź 2010.
Ankersmit F., *Narracja, reprezentacja, doświadczenie. Studia z teorii historiografii*, red. E. Domańska, Kraków 2004.

Assmann A., *Przestrzenie pamięci. Formy i przemiany pamięci kulturowej*, w: *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, red. M. Saryusz-Wolska, Kraków 2009.

Assmann J., *Kultura pamięci*, w: *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, red. M. Saryusz-Wolska, Kraków 2009.

Borusiewicz M., *Nauka czy rozrywka? Nowa muzeologia w europejskich definicjach muzeum*, Kraków 2012.

Bukowski J., Hnatowicz R., Węgiel W., *Historia Kopca Józefa Piłsudskiego 1934–2002*, Kraków 2002.

Cichoracki P., *Legenda i polityka. Kształtowanie się wizerunku Marszałka Józefa Piłsudskiego w świadomości zbiorowej społeczeństwa polskiego w latach 1918–1939*, Kraków 2005.

Cichoracki P., *Naczelny Komitet Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego 1935–1939 – mechanizmy działania*, „Dzieje Najnowsze” 2002, z. 4.

Cichoracki P., *Z nami jest On. Kult Marszałka Piłsudskiego w wojsku w latach 1926–1939*, Wrocław 2001.

Cornelißen C., *Czym jest kultura pamięci. Pojęcie – metody – perspektywy*, tłum. E. Bałajewska-Miglus, w: *Konteksty pamięci. Antologia*, red. K. Kończal, Warszawa 2014.

Cygan W.K., *Oficerowie Legionów Polskich 1914–1917. Słownik biograficzny*, t. 1, Warszawa 2005.

Cygan W.K., *Oficerowie Legionów Polskich 1914–1917. Słownik biograficzny*, t. 3, Warszawa 2006.

Czubiński A., *Józef Piłsudski (1967–1935). Legenda i rzeczywistość*, w: *Józef Piłsudski i jego legenda*, red. A. Czubiński, Warszawa 1988.

Dobroński A., *Obchody Święta Niepodległości w II Rzeczypospolitej*, w: *Święto Niepodległości – tradycja a współczesność*, red. A. Stawarz, Warszawa 2003.

Dwornik-Gutowska E., *Oleś Andrzej*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 23, Wrocław–Warszawa–Kraków 1978.

Dwornik-Gutowska E., *Rzecki (Szreniawa-Rzecki) Stanisław*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 34, Wrocław–Warszawa–Kraków 1992–1993.

Edkins J., *Trauma and the Memory of Politics*, Cambridge 2003.

Folga-Januszewska D., *Obraz, narracja, pamięć. Czy możliwe jest wyobrażenie przeszłości w muzeum?* w: *Historia Polski od-nowa. Nowe narracje historii i muzealne reprezentacje przeszłości*, red. R. Kostro, K. Wóycicki, M. Wysocki, Warszawa 2014,

Folga-Januszewska D., Jaskanis P., Waltoś S., *Kierunkowe zmiany w muzealnictwie polskim, opracowanie do Raportu z prac Zespołu Ekspertów ds. przygotowania tez do projektu nowelizacji Ustawy o muzeach*.

Friszke A., *Jeden z „niepokornych” Leon Wasilewski*, w: L. Wasilewski, *Piłsudski jakim go znałem*, Warszawa 2013.

Główka J., *Rada Artystyczno-Konserwatorska miasta Kielc 1935–1939*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach” 1998, t. 19.

Główka J., *Działalność Rady Artystyczno-Konserwatorskiej Miasta Kielc 1935–1939*, w: *Kielce przez stulecia*, red. M. Maciągowski, Kielce 2014.

Główka J., *Generał Juliusz Zulauf – kielczanin z rozkazu*, w: *Kielce i kielczanie w XIX i XX wieku*, red. U. Oettingen, Kielce 2005.

Główka J., *Sanktuarium Marszałka Józefa Piłsudskiego*, w: *Kielce przez stulecia*, red. M. Maciągowski, Kielce 2014.

Główka J., *Sanktuarium Marszałka Piłsudskiego*, w: *Kielce. Miasto Legionów*, red. T. Kosiński, Kielce 2008.

Halbwachs M., *Społeczne ramy pamięci*, tłum. i wstęp M. Król, Warszawa 1969.

Hein-Kircher H., *Kult Piłsudskiego i jego znaczenie dla państwa polskiego 1926–1939*, Warszawa 2008.

Hooper-Greenhill E., *Museums and their Visitors*, London and N.Y. 1994.

Jabłonowski M., *Przyczynek do dziejów prasy polskich związków byłych wojskowych w latach 1918–1939*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1991, t. 30, nr 2.

Jabłonowski M., *Sen o potędze Polski. Z dziejów ruchu byłych wojskowych w II Rzeczypospolitej 1918–1939*, Olsztyn 1998.

Jędruszczak T., *Kościółkowski Marian Zyndram*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 14, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968–1969.

Kifer A., *Obchody rocznic historycznych w województwie kieleckim w okresie międzywojennym. Lokalny kontekst pamięci kulturowej*, praca doktorska napisana pod kierunkiem L. Michalskiej-Brachy, Kielce 2018.

Klaś J., *Muzea historyczne – pomiędzy pamięcią zbiorową a polityką pamięci historycznej*, „Zarządzanie w kulturze” 2013, 14, z. 3.

Kłudkiewicz K., Mencfel M., *Wprowadzenie*, w: *Miłośnictwo rzeczy. Studia z historii kolekcjonerstwa na ziemiach polskich w XIX wieku*, red. K. Kłudkiewicz, M. Mencfel, Warszawa 2014.

Kolasa M., *Kielce stolicą województwa*, w: *Kielce przez stulecia*, red. M. Maciągowski, Kielce 2014.

Kołodziej E., *Muzeum Józefa Piłsudskiego w Belwederze 1936–1939: organizacja i działalność*, „Niepodległość i Pamięć” 1997, t. 4, nr 3 (9).

Kończal K., *Co dwa stopnie to nie jeden. Kronika (nie)obecności „miejsc pamięci” w badaniach historycznych*, „Zapiski Historyczne” 2008, t. 73, z. 2–3.

Kornat M., *„Idea kombatancka” w Polsce Odrodzonej (kilka uwag)*, w: *„Ojczyzna obrońcy swemu”*. Weterani i kombataneci jako problem polityczny i społeczny w Polsce w XX wieku, red. M. Kornat, M. Kruszyński, T. Osiński, Lublin–Warszawa 2017.

Korzeniewski B., *Demokratyzacja pamięci wobec przewartościowań w pamięci Polaków po 1989 r.*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2013, nr 12/2.

Kosińska E., Kosiński T., *Kielce w pierwszym roku Wielkiej Wojny*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach” 1989, t. 15.

Kosiński T., *Kampania kielecka oddziałów strzeleckich pod dowództwem Józefa Piłsudskiego w sierpniu 1914 r.*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach” 1993, t. 17.

Kossewska E., *Związek Legionistów Polskich 1922–1939*, Warszawa 2003.

Kotowski R., *Muzeum, jako lokalny ośrodek społeczno-gospodarczego oddziaływania*, w: *Instytucje Kultury, jako ośrodki życia społecznego*, red. A. Mierzecka, E.B. Zybert, Warszawa 2017.

Kotowski R., *Dziewczęta w mundurkach. Młodzież żeńska szkół średnich w Polsce w latach 1918–1939*, Kielce 2013.

Kotowski R., *O służeniu prawdzie – czyli rola muzeów w Polsce u progu niepodległości*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach” 2017, t. 32.

Kotowski R., *Wychowanie patriotyczne w żeńskich szkołach średnich w Polsce w okresie międzywojennym*, w: *O wojnę powszechną za wolność ludów... Pierwsza wojna światowa na ziemiach polskich – aspekty polityczne i militarne*, red. R. Kotowski, L. Michalska-Bracha, M. Przeniosło, Kielce 2014.

Kozyra W., *Byli wojskowi w administracji publicznej Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1918–1939. Przykład resortu spraw wewnętrznych*, w: *„Ojczyzna obrońcy swemu”*. Weterani i kombataneci jako problem polityczny i społeczny w Polsce w XX wieku, red. M. Kornat, M. Kruszyński, T. Osiński, Lublin–Warszawa 2017.

Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej, red. J. Majchrowski przy współpracy G. Mazura, K. Stepana, Warszawa 1994.

Kula M., *Między przeszłością a przyszłością. O pamięci, zapominaniu i przewidywaniu*, Poznań 2004.

Kula M., *Nośniki pamięci historycznej*, Warszawa 2002.

Kusiak P., *Legenda i kult Józefa Piłsudskiego. Jak w Polsce doby integracji europejskiej interpretować postać Marszałka*, „Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych” 2010, t. 2.

Le Goff J., *Historia i pamięć*, Warszawa 2007.

Lipiński W., *Stan badań nad najnowszą historią Polski (Zadania i metody)*, „Niepodległość” 1938, t. 18.

Łukomski G., *Kawalerowie Virtuti Militari 1792–1945*, Koszalin 1997.

Malczewska-Pawelec D., Pawelec T., *Rewolucja w pamięci historycznej. Porównawcze studia nad praktykami manipulacji zbiorową pamięcią Polaków w czasach stalinowskich*, Kraków 2011.

Malicka A. (Kifer A.), *Marsze Szlakiem Kadrówki (1924–1939). Między polityką historyczną a ideą wychowania obywatelskiego*, „Studia Muzealno-Historyczne” 2015, t. 7.

Malicka A. (Kifer A.), *Obchody rocznic śmierci Marszałka Józefa Piłsudskiego w województwie kieleckim (1936–1939)*, „Świątokrzyskie. Środowisko. Dziedzictwo Kulturowe. Edukacja regionalna” 2014, nr 14.

Malicka A. (Kifer A.), *Pamięć powstania styczniowego w latach 1918–1939 w województwie kieleckim*, w: *Powstanie styczniowe w pamięci zbiorowej*, red. A. Kawalec, J. Kuzicki, Rzeszów 2017.

Markert A.E., *Gloria Victis. Tradycje Powstania Styczniowego w Drugiej Rzeczypospolitej*, Pruszków 2004.

Masłowska A., *Kronika wystaw Muzeum Narodowego w Warszawie 1862–2002*, t. 1: 1862–1962, Warszawa 2002.

Maternicki J., *Warszawskie środowisko historyczne w okresie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1999.

Michalska-Bracha L., *Legionowy wątek. Twórczość Henryka Czarneckiego*, „Ikar” 1998, nr 1.

Michalska-Bracha L., *Lwowskie muzealnictwo i wystawiennictwo o tematyce niepodległościowej w okresie II Rzeczypospolitej*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach” 2017, t. 32.

Michalska-Bracha L., *Obchody rocznicy odzyskania niepodległości w Kielcach w okresie międzywojennym*, „Między Wisłą a Pilicą” 2010, t. 10.

Michalska-Bracha L., *Pałac kielecki siedzibą Urzędu Wojewódzkiego*, „Ikar” 1999, nr 2.

Michalska-Bracha L., *Rekonstrukcja Sanktuarium Józefa Piłsudskiego w pałacu kieleckim*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach” 1995, t. 18.

Michalska-Bracha L., *Sanktuarium Józefa Piłsudskiego i Muzeum Legionów Polskich w dawnym Pałacu Biskupim w Kielcach*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach” 1993, t. 17.

Michalska-Bracha L., *V Zjazd Związku Legionistów Polskich sierpień 1926. Z dziejów ruchu kombatanckiego II Rzeczypospolitej*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach” 1993, t. 17.

Michalska-Bracha L., *Weterani 1863 roku w II Rzeczypospolitej – struktury organizacyjne – system opieki*, w: *„Ojczyzna obrońcy swemu”*. Weterani i kombataneci jako problem polityczny i społeczny w Polsce w XX wieku, red. M. Kornat, M. Kruszyński, T. Osiński, Lublin–Warszawa 2017.

Michalska-Bracha L., *Władysław Dziadosz (1893–1980) – wojewoda kielecki i „strażnik pamięci legionowej”*, „Studia Muzealno-Historyczne” 2015, t. 7.

Micińska M., *Między Królem Duchem a Mieszczaninem. Obraz bohatera narodowego w piśmiennictwie polskim przełomu XIX i XX w. (1890–1914)*, Warszawa 1995.

Milewska W., Zientara M., *Sztuka Legionów Polskich i jej twórcy 1914–1918*, Kraków 1999.

Miłośnictwo rzeczy. Studia z historii kolekcjonerstwa na ziemiach polskich w XIX wieku, red. K. Khudkiewicz, M. Mencfel, Warszawa 2014.

Miśkiewicz B., *Polska historiografia wojskowa*, Toruń 2003.

Modi memorandi. *Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, współpraca J. Kalicka, Warszawa 2014.

Myślińska A., *Wejście Strzelców do Kielc w 1914 r. w wizji malarskiej Stanisława Kaczora Batowskiego*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach” 1998, t. 19.

Nałęcz D., Nałęcz T., *Józef Piłsudski. Legendy i fakty*, Warszawa 1986.

Niewęłowska A., *Federacja Polskich Związków Obrońców Ojczyzny (1928–1939)*, Warszawa 2011.

Nora P., *Entre Mémoire et Histoire. La problématique des lieux*, w: *Les Lieux de memoire*, vol. 1, Paryż 2008.

Nora P., *Mémoire collective*, w: *Faire de l’histoire*, sous la dir. de J. Le Goff, P. Nora, Paris 1974.

Nora P., *Między pamięcią a historią. Les lieux de Mémoire*, „Tytuł roboczy: Archiwum” 2009, nr 2.

Nowak A., *Polski patriotyzm wieku niewoli: trzy formuły?*, w: *Patriotyzm Polaków. Studia z historii idei*, red. J. Kłoczowski, Kraków 2006.

Nowak A., *Republika i imperium: dwa patriotyzmy*, w: *Formuły patriotyzmu w Europie Wschodniej i Środkowej od nowożytności do współczesności*, red. A. Nowak, A.A. Zięba, Kraków 2009.

Nowakowski J.M., *Walery Sławek. Zarys biografii politycznej*, Warszawa 1998.

Oettingen U., *1 Pułk Piechoty Legionów Polskich w Kielcach 19 VIII – 10 IX 1914 r.*, w: *Z dziejów Kielc w latach 1914–1918*, red. U. Oettingen, Kielce 2004.

Oettingen U., *Kielce w 1914 roku – „Miasto Legionów”*, w: *O wojnę powszechną za wolność ludów... I wojna światowa na ziemiach polskich – aspekty społeczne, polityczne i militarne. Studia i materiały*, red. R. Kotowski, L. Michalska-Bracha, M. Przeniosło, Kielce 2014.

Oettingen U., *Pomnik Legionów w Kielcach*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach” 1995, t. 18.

Oettingen U., *Rola miejsc pamięci narodowej związanych z osobą Józefa Piłsudskiego w kształtowaniu świadomości regionu świętokrzyskiego w latach 1919–1939*, w: *Województwo kieleckie i świętokrzyskie w latach 1919–2009. Bilans sukcesów i niepowodzeń*, red. E. Słabińska, Kielce 2010.

Oettingen U., *Wejście strzelców do Kielc w 1914 roku w świetle źródeł legionowych*, „Rocznik Świętokrzyski” 2005, t. 29.

„Ojczyzna obrońcy swemu”. *Weterani i kombatancki jako problem polityczny i społeczny w Polsce w XX wieku*, red. M. Kornat, M. Kruszyński i T. Osiński, Lublin–Warszawa 2017.

Olkuśnik L., *Marsze Szlakiem Kadrówki w II Rzeczypospolitej*, „Sowiniec” 2002, nr 20.

Olstowski P., Łaskiewicz T., *Wzlot i upadek wojewody pomorskiego Wiktora Lamota (1928–1931). Z dziejów pomajowej elity władzy*, „Zapiski Historyczne” 2016, t. 1, z. 1.

Oseka P., *Rytuały stalinizmu. Oficjalne święta i uroczystości rocznicowe w Polsce 1944 – 1956*, Warszawa 2006.

Osiecki J., *Kieleckie ścieżki Józefa Piłsudskiego*, Kielce 1999.

Osiecki J., *Kieleckim gościńcem Józefa Piłsudskiego*, Kielce 2014.

Osiecki J., Wyrzycki S., *Legionowym szlakiem... Z dziejów oddziałów Józefa Piłsudskiego na Kielecczyźnie 1914–1915*, Kielce 2008.

Paduszek K., Rawski W., *Wojskowe Biuro Historyczne i jego kadra w 1939 roku*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2011, t. 12.

Pająk J.Z., „Pokolenia przełomu”. *Środowiska radykalnej inteligencji w Kielcach w latach I wojny światowej*, w: *Z tradycji i dorobku inteligencji kieleckiej w XIX i XX wieku*, red. M. Meducka, Kielce 2005.

Pająk J.Z., *Artwiński Stefan*, w: *Świętokrzyski słownik biograficzny*, t. 2, red. J. Szczepański, Kielce 2009.

Pająk J.Z., *Szczawiński Roman*, w: *Świętokrzyski słownik biograficzny*, t. 2, red. J. Szczepański, Kielce 2009.

Pająk J.Z., *Wzorek P., Kusterski Władysław*, w: *Świętokrzyski słownik biograficzny*, t. 2, red. J. Szczepański, Kielce 2009.

Pająk J.Z., *Zborowski Marian*, w: *Świętokrzyski słownik biograficzny*, t. 2, red. J. Szczepański, Kielce 2009.

Pająk J., *Śmietanka A., Massalski Edmund Ksawery*, w: *Świętokrzyski słownik biograficzny*, t. 2, red. J. Szczepański, Kielce 2009.

Pamięć i polityka historyczna. Doświadczenia Polski i jej sąsiadów, red. S. Nowiński, J. Pomorski i R. Stobiecki, Łódź 2008.

Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka, red. M. Saryusz-Wolska, Kraków 2009.

Paruch W., *Legenda Komendanta: rola kultu Józefa Piłsudskiego w kształtowaniu oficjalnej ideologii państwowej II Rzeczypospolitej*, w: „Ojczyzna obrońcy swemu”. *Weterani i kombatancki jako problem polityczny i społeczny w Polsce w XX wieku*, red. M. Kornat, M. Kruszyński, T. Osiński, Lublin–Warszawa 2017.

Paruch W., *Myśl polityczna obozu piłsudczykowskiego 1926–1939*, Lublin 2005.

Pelczarski T., *Instytut Badania Najnowszej Historii Polski. Zarys działalności (1923–1936)*, „Niepodległość” 1939, t. 20.

Pietrusza J., *Pochmarski Bolesław*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 28, Wrocław–Warszawa–Kraków 1983.

Pomian K., *Historia. Nauka wobec pamięci*, Lublin 2006.

Pomian K., *Miejsca pamięci w Europie środkowo-wschodniej. Doświadczenia przeszłości. Przestanie na przyszłość*, „Przegląd Polityczny” 2008, nr 89.

Pomian K., *Pamięć podzielona: miejsca pamięci w Europie jako zjawisko polityczne i kulturowe*, „Przegląd Polityczny” 2008, nr 89.

Puśnik M., *Kształtowanie narodowych wspomnień: pamięć a muzealne opowieści*, „Er(r)go” 2007, nr 13.

Ricoeur P., *Pamięć, historia, zapomnienie*, przekład J. Margański, Kraków 2006.

Saryusz-Wolska M., *Wprowadzenie*, w: *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, red. M. Saryusz-Wolska, Kraków 2009.

Skrzypek J., *Kronika naukowa*, „Niepodległość” 1937, t. 15.

Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających, t. 1, Warszawa 1971.

Stobiecki R., *Historiografia PRL. Ani dobra, ani mądra, ani piękna... ale skomplikowana. Studia i szkice*, Warszawa 2007.

Stobiecki R., *Józef Piłsudski w historiografii po 1945 r.*, w: *Piłsudski na łamach i w opiniach prasy polskiej 1918–1989*, red. M. Jabłonowski, E. Kossewska, Warszawa 2005.

Stobiecki R., *Józef Piłsudski i jego miejsce w narodowym imaginarium Polaków*, w: *Mity i stereotypy w dziejach Polski i Ukrainy w XIX i XX wieku*, red. A. Czyżewski, R. Stobiecki, T. Toborek, L. Zaskilniak, Warszawa–Łódź 2012.

Suleja W., *Sławek Walery*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 38, Warszawa–Kraków 1997–1998.

Szacka B., *Czas przeszły, pamięć, mit*, Warszawa 2006.

Szpociński A., Kwiatkowski P.T., *Przeszłość jako przedmiot przekazu*, Warszawa 2006.

Szpociński A., *Miejsca pamięci (lieux de memoire)*, „Teksty Drugie” 2008, nr 4.

Szpociński A., *Nośniki pamięci, miejsca pamięci*, „Sensus Historiae” 2014, vol. 17, nr 4.

Wawer Z., *Rakowski Bronisław*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 30, Wrocław–Warszawa–Kraków 1987.

Wilk H., *Święta, Rocznice, obchody – oficjalne świętowanie w Kielcach (1945–1948)*, „Studia Muzealno-Historyczne” 2010, t. 2.

Wojciechowski J.S., *Stowarzyszenia i związki kombatanckie w Polsce w latach 1919–1939*, Pruszków 2007.

Wojtaszak A., *Kombatanci i wojskowi w parlamencie polskim*, w: *„Ojczyzna obrońcy swemu”*. *Weterani i kombatanci jako problem polityczny i społeczny w Polsce w XX wieku*, red. M. Kornat, M. Kruszyński, T. Osiński, Lublin–Warszawa 2017.

Wolańczyk P., *Prezydenci Kielc w latach 1918–1939*, w: *Z dziejów samorządu terytorialnego w XIX i XX wieku*, red. M. Przeniosło, Kielce 2013.

Wolańczyk P., *Samorząd i jego władze po odzyskaniu niepodległości*, w: *Kielce przez stulecia*, red. M. Maciągowski, Kielce 2014.

Wolańczyk P., *Stefan Artwiński. Biografia*, Kielce 2010.

Wrona P., *Czarna legenda Piłsudskiego – walka mitu z antymitem. Czarne charaktery – historyczni antybohaterowie. Materiały ze studencko-doktoranckiej konferencji naukowej organizowanej przez Koło Naukowe Historyków Studentów*

Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 27–29 października 2010 r. (<https://www.academia.edu/4168383/>).

Wróbel P., *Kombatanci kontra politycy. Narodziny i początki działalności Związku Legionistów Polskich 1918–1925*, „Przegląd Historyczny” 1985, z. 1.

Wrzosek M., *Polski czyn zbrojny podczas pierwszej wojny światowej 1914–1918*, Warszawa 1990.

Wyganowska W., *Sztuka Legionów Polskich 1914–1918*, Warszawa 1994.

Załączny J., *Kult Piłsudskiego przed i po maju*, „Niepodległość i Pamięć” 2016, nr 3.

Załączny J., *Tradycje patriotyczne elementem kształtowania zbiorowej świadomości historycznej w II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2017.

Załączny J., *Żywe pomniki bohaterstwa, czyli o szacunku dla weteranów Powstania Styczniowego w II Rzeczypospolitej*, „Niepodległość i Pamięć” 2013, nr 1–2.

Zawadzki J., *Pomnik Niepodległości w Kielcach*, w: *Kielce miasto Legionów*, Kielce b.d.

Ząbek W.L., *Organizacja Święta Niepodległości przez środowiska piłsudczykowsko-niepodległościowe*, w: *Święto Niepodległości – tradycja a współczesność*, red. A. Stawarz, Warszawa 2003.

Ząbek W.L., *Pomniki i miejsca upamiętniające Marszałka Józefa Piłsudskiego na Mazowszu*, w: *Dziedzictwo kulturowe Mazowsza*, t. 2, red. M. Sołtysiak, A. Stawarz, Warszawa 2002.

Zięba A.A., *Sosnkowski Kazimierz*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 40, Warszawa–Kraków 2001–2001.

Zięba A.A., *Sowiński Zygmunt*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 41, Warszawa–Kraków 2002.

Zubrzycki G., *Między historią, pamięcią wspólną i mitologią narodową: wyzwania i szanse współczesnych muzeów*, w: *Historia Polski od-nowa. Nowe narracje historii i muzealne reprezentacje przeszłości*, red. R. Kostro, K. Wóycicki, M. Wysocki, Warszawa 2014.

Zwoliński S., *Biuro Historyczne Sztabu Generalnego – Wojskowe Biuro Historyczne 1921–1939*, w: *Z dziejów służby historycznej wojska polskiego 1918–2002*, Warszawa 2002.

Zych A.A., *Skuczyński Wincenty*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 38, Warszawa–Kraków 1997–1998.

Żygulski Z. jun., *Muzea na świecie. Wstęp do muzealnictwa*, Warszawa 1982.

*A nation that loses its memory ceases to be a nation –
it becomes merely a collection of people temporarily
inhabiting a given territory*

J. Piłsudski

Summary

The subject of Józef Piłsudski's legend and cult and its material commemorations in the period of the Second Polish Republic belongs to the field of research determined by the interests in the field of studies on collective and cultural memory. **Their significance is clearly demonstrated by the ongoing discussion on the place of memory studies in the contemporary historical reflection.** The subject of collective and cultural memory is certainly one of those research objectives that have been given a lot of attention in contemporary humanities and social sciences. The shape of these discussions was influenced by the opinions of many researchers addressing salient issues concerning the functioning of memory in the cultural and social space, including considerations of Pierre Nora, Jacques Le Goff, Paul Ricoeur, Aleida Assmann, Jan Assmann, Barbara Szacka, Andrzej Szpociński and Krzysztof Pomian, Marcin Kula and many others, which are impossible to enlist in one place¹. Their participation in the general debate on collective and cultural memory has fundamentally influenced the noticeable increase in the interest in memory studies in recent decades, often referred to in the literature as a "memory turn"².

In the reflection on collective and cultural memory, the area of reflection is determined by the definitions of memory, which are crucial for these studies,

¹ See: P. Nora, *Entre Mémoire et Histoire. La problématique des lieux*, in: *Les Lieux de mémoire*, vol. 1, Paryż 2008, pp. 23–43; P. Ricoeur, *Pamięć, historia, zapomnienie*, trans. J. Margański, Kraków 2006; J. Le Goff, *Historia i pamięć*, Warszawa 2007; A. Assmann, *Przestrzeń pamięci. Formy i przemiany pamięci kulturowej*, in: *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, ed. M. Saryusz-Wolska, Kraków 2009, p. 101–142; J. Assmann, *Kultura pamięci*, in: *ibidem*, p. 59–100; B. Szacka, *Czas przeszły, pamięć, mit*, Warszawa 2006; A. Szpociński, P.T. Kwiatkowski, *Przeszłość jako przedmiot przekazu*, Warszawa 2006; M. Kula, *Między przeszłością a przyszłością. O pamięci, zapomnieniu i przewidywaniu*, Poznań 2004; K. Pomian, *Historia. Nauka wobec pamięci*, Lublin 2006.

² Compare: M. Saryusz-Wolska, *Wprowadzenie*, in: *Pamięć zbiorowa i kulturowa*, p. 7.

based on now classic concepts of Maurice Halbwachs³, Pierre Nora, as well as other already mentioned researchers. For the purposes of the considerations taken in this book, one may refer to the sociological approach to collective memory by Barbara Szacka. According to this approach, collective memory is understood as a collection of ideas of a certain collective about their own past, which are “selected and transformed in accordance with their own cultural standards and beliefs”⁴.

Similar judgments about the metaphorical nature of cultural memory are found in the statements of Jan Assmann, a German egyptologist and cultural expert, who refers to the issue of preserving memory based on figures of memory, carriers and places. As a result, cultural memory for him has a supra-individual character and, what is important, it is influenced by social and cultural conditions. It is based on the phenomenon of institutionalization and materialization of memory, and consequently, what is important for the considerations taken in this book, in commemoration of the past in its “external material and ritual forms”⁵.

Another German researcher Christoph Cornelißen, acknowledged the culture of memory as a concept superior to all possible forms of conscious memory of historic events, personalities and processes, regardless of whether they are of aesthetic, political or cognitive nature. It includes, apart from the forms of ahistorical or even anti-historical collective memory, all other ways of representation of history, including scientific-historical discourse and “private” memories, as long as they leave traces in the public space. The subjects of this culture are individuals, social groups or even nations and states⁶.

In Poland, the term “culture of memory” appeared around 2010 and is still rarely used. In 2014, an interdisciplinary lexicon of the terms of the memory culture *Modi memorandi* was published, edited by Magdalena Saryusz-Wolska and Robert Traba, in cooperation with Joanna Kalicka⁷. The authors of one hundred eighty entries arranged in alphabetical order are representatives of several humanistic disciplines: historians, sociologists, cultural scholars, literary scholars, media experts, political scientists, archaeologists, and art historians. Professor Ryszard Nycz wrote about the publication in this review:

³ M. Halbwachs, *Společne ramy paměti*, introduction trans. by M. Król, Warszawa 1969.

⁴ B. Szacka, *Czas przeszły*, passim.

⁵ J. Assmann, *Kultura pamięci*, p. 59–100.

⁶ C. Cornelißen, *Czym jest kultura pamięci. Pojęcie – metody – perspektywy*, trans. E. Bałajewska-Miglus, in: *Konteksty pamięci. Antologia*, ed. K. Kończal, Warszawa 2014, p. 255.

⁷ *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, ed. Magdalena Saryusz-Wolska, Robert Traba, cooperation: J. Kalicka, Warszawa 2014.

» *Modi memorandi*. A lexicon of memory culture – is an excellent and innovative result of the cooperation of a multidisciplinary team of outstanding specialists. It allows us to discover a whole new continent in the world of human activity and humanistic reflection: the culture of memory – and at the same time equips us with the tools to learn about it. “Culture of memory” turns out to be not a separate territory as to be an important dimension of the entire culture⁸.

Therefore, it seems that, in this sense, cultural memory, also understood as a memory culture, can be perceived as a certain semantic structure or imaginary space, remaining in the sphere of the impact of various contexts – historical, political, philosophical etc. In these considerations the statement of Krzysztof Pomian becomes crucial. By concentrating his research on the concept of the memory culture, he points out that:

» Memory maintains a particularly close relationship with space: physical and also social, semiotic and mental. This applies to the individual memory, present in the brain of each individual, but also outside: in records, images, signs and other mnemonic help. This also applies, probably even more, to collective memory, which is stored not only by individuals but also, in the objectified form, by institutions which are its depositaries, either because they were established for this purpose, such as museums, libraries, archives, and monument protection services, committees of anniversary celebrations, or because they deal with this as part of their usual activities⁹.

The reference point for this book’s scope of research is the symbolic space of the Marshal Józef Piłsudski Sanctuary, a special “place of memory” founded in Kielce in 1938 in the former palace of Cracow bishops, then the headquarters of the Kielce Voivodship Office, as a part of the nationwide campaign to commemorate places connected with Piłsudski’s independence activity and Polish Legions. It also uses the term “places of memory” in the sense that was developed on the basis of the concept of above-mentioned Pierre Nora, but also on the basis of the concept of “semiophores” by Krzysztof Pomian¹⁰. In consequence, it allows to show the complex character of the Józef Piłsudski Sanctuary as a carrier and

⁸ From the review by R. Nycz, see *Modi memorandi*.

⁹ K. Pomian, *Pamięć podzielona: miejsca pamięci w Europie jako zjawisko polityczne i kulturowe*, „Przegląd Polityczny” 2008, nr 89, p. 4–11 (access 7.10.2018).

¹⁰ P. Nora, *Entre Mémoire et Histoire*, p. 23–43; K. Pomian, *Historia. Nauka*, p. 100–102, 120–139.

a specific system of meanings in the social space of the Second Polish Republic, and now a museum that is a supplement and a catalyst for the culture of memory.

A detailed analysis was therefore conducted on issues concerning the historical conditions and ideological message of Piłsudski's legend, as well as its political function and manifestations of commemoration of historical places associated with Józef Piłsudski and Polish Legions from the 1930s. Thus, in this approach, it became crucial to discuss the external institutional and material forms of the Marshal's cult that were initiated by the The Supreme Commemoration Committee of Marshal Józef Piłsudski in Warsaw, called shortly after his death in 1935. The activity of this committee from 1935–1939 enabled not only to describe general tendencies in the forming cult of the Marshal, but also on the characteristics of national and regional initiatives to commemorate Piłsudski. All these aspects have an equal significance for the final shape of research of how the Sanctuary functioned in the collective memory of the society of the Second Polish Republic, but also at post-war and contemporary times.

The book's concept formulated in this way was based on three leading research issues, corresponding to the following chapters entitled: *Space of historical memory and politics. The Supreme Commemoration Committee of Marshal Józef Piłsudski (1935–1939)* and *Space of meanings and symbols. The Sanctuary of Józef Piłsudski in Kielce during the period of Second Polish Republic*, which fully reflects the wide spectrum of issues concerning both the mechanisms of the institutional forms of Józef Piłsudski's cult in the 1930s, as well as its regional references. The whole consideration is closed by chapter: *Forbidden Memory – Recovered Memory. On the post-war fate of the Józef Piłsudski Sanctuary* playing the role of an epilogue. The last chapter, going beyond the chronological frame of the interwar period, was devoted to the problem of “recovering” the memory of the Sanctuary in the post-war period and the initiative of its reconstruction at the turn of the 1980s and 1990s and significant contemporary functions as a museum exhibition at the National Museum in Kielce.

The source basis for research findings in this work are in the first place quite important files of the Supreme Commemoration Committee of Marshal Józef Piłsudski (1935–1939), kept in the Archives of New Files in Warsaw, supplemented to some extent with the documentation of the Polish Legionnaires' Union, the Supreme Headquarters in Warsaw and the Federation of Polish Unions of Defenders of the Homeland (1928–1939). In addition, the files on the anniversary celebrations in Kielce Province during the Second Polish Republic, the activities of the Provincial Conservator, Kielce District Office from the interwar years and the Provincial Office of Kielce from the period of the Second Polish Republic and the post-war period from the State Archives in Kielce were used as well.

The archival resources of the National Museum in Kielce and the National Digital Archives were also covered by the query, due to the unique importance of the iconographic documentation obtained, which is an extremely valuable source in the work on the reconstruction of the Sanctuary. A priceless role in these studies should be attributed to press sources, including the nationwide press: “Naród i wojsko”, “Polska Zbrojna”, “Przegląd Tygodniowy”, “Kurier Warszawski” and regional: “Gazeta Kielecka”. They constitute a significant testimony to historical memory, which is a reflection of social climate in the final years of the Second Polish Republic.

The research topics presented in this book have already been undertaken in the current historiography, as evidenced by monographic studies and detailed studies, e.g. by: Heidi Hein-Kircher, Piotr Cichoracki, Waldemar Paruch, Urszula Oettingen, Jolanta Załączny and others, in which the analysis concerned the problems of the cult and legend of Józef Piłsudski and the action of permanent commemoration of his figure in the period of the Second Polish Republic¹¹. Nevertheless, the issues concerning the role and functions of the Marshal Józef Piłsudski's Sanctuary in the social space of late 1930s, as well as the “recovery” of his memory in the post-war and contemporary exposition functions, have not been given a separate and comprehensive study, so in the authors' opinion they have a chance to become an important postulate in further research on the cult and memory of Piłsudski. This subject concerns also a quite important issue of the anniversary historical calendar of the Second Polish Republic and modern times. The book fits into this wide anniversary context, designated by the 80th anniversary of the establishment of the Sanctuary and the 100th anniversary of the regaining Independence.

The publication was created as a part of the program implemented by the National Museum in Kielce and the Association for Collective Copyright Management of Creators of Scientific and Technical Works “Kopipol”.

The Józef Piłsudski Sanctuary in Kielce is undoubtedly one of the best-known historical places associated with the city. In order to fully understand the essence and significance of this phenomenon, it is necessary to learn about the broader political, historical and cultural context, its origin, genesis and “long duration” in the collective consciousness. The analysis of many aspects of the sanctuary's operation in different historical periods conditioned by the influence of political, ideological and social factors, showed in the book, in the authors' assessment allowed creating a full picture of the place of memory, as well as a collective portrait of its depositaries. The history of the Sanctuary is a part not only of history of the city, the region but also of Poland and Polish society

¹¹ See bibliography.

and is an integral part of the independence model of patriotism based on the heritage and traditions of the nineteenth-century national uprisings. Established as a place of cult and preserving the memory of Józef Piłsudski, Legions and the entire period of the Second Polish Republic, today it plays the role of a historical museum and constitutes an extremely important element of conveying, supporting and shaping collective memory in which, according to Krzysztof Pomian's thesis, there are inseparable three dimensions. The first, cognitive, aspiring to faithfully recreate past events, their participants and circumstances. The second, emotional (so-called experiencing history¹²), in which the recreated events enliven the accompanying feelings and the third, existential, where the remembered events differ from those currently perceived and are in a special way related to the subject remembering them. Those three dimensions of memory are directed respectively towards the past, the present and the future¹³. The presentation of these three layers was the intention of the authors in this publication. Towards the past, as memory refers to what was once the subject of perception or survival, but nowadays it cannot be in its original form anymore. In this way attention was drawn to the element of institutionalization of memory in the Second Polish Republic, through showing the activities of the Supreme Commemoration Committee of Marshal Józef Piłsudski, and social initiatives taken at the end of the thirties, aimed at maintaining tradition and generation message. Towards the present, because the feelings it expresses are experienced today in the course of recalling past events¹⁴. This is achieved by the semiotization of the Sanctuary space and recalling of memory using artefacts, as well as signs, symbols and memory carriers. A turn towards the future, however, builds the identity. Due to the museumisation of the place of memory it is possible to stop and preserve events from the past and restore them in the social consciousness, which clearly testifies to the so-called "long lasting" memory. Thanks to those elements, the Józef Piłsudski Sanctuary plays a special role in the field of collective memory. In itself it is a carrier of memory, but it also gives shelter to other carriers. This allows to store, maintain, shape and transfer memory by explaining history, but also by saying what is the modern way of remembering and thinking about the past¹⁵.

It explains the past, but it is also a place of confrontation with it. Like every place of memory, it has its own history, which has been described in this

¹² See: F. Ankersmit, *Narracja, reprezentacja, doświadczenie. Studia z teorii historiografii*, ed. E. Domańska, Kraków 2004.

¹³ K. Pomian, *Pamięć podzielona* „Przegląd Polityczny”, 89/2008, p. 4–5.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ J. Kłaś, *Muzea historyczne – pomiędzy pamięcią zbiorową a polityką pamięci historycznej*, „Zarządzanie w kulturze” 2013, 14, vol. 3, p. 213.

publication. During several decades of functioning both in the public space, officially during the last few years of the interwar period, as well as only in the social awareness of the PRL period, it was an exceptional place, surrounded by care and specific piety, but also caused anxiety of the authorities and desire to completely erase it from the social memory.

On the one hand, the book *The Sanctuary of Józef Piłsudski in Kielce. Between memory and the historical policy of the Second Republic of Poland* is an attempt to show the history of a unique place of remembrance, and on the other, its aim was to outline the broader context of its functioning in various political and social conditions. We believe that it answers a number of questions posed before beginning of works on this publication. We are aware, however, that it does not fully present the discussed issues. But we believe that to a large extent it will contribute to the preservation of memory and legend Jozef Piłsudski and a better understanding of the needs of saving it, as well as to better understand the essence of the collective memory and broadly understood cultural memory. However, this is not possible only on the basis of literature, it is always necessary to have direct contact with the place of remembrance and reflection, in which the present study can definitely be helpful. The date of its appearance is not accidental, because the 100th anniversary of regaining independence by Poland certainly leads to all reflections on our history and memory.

In this spirit, the words of Krzysztof Pomian should be the bottom line of our considerations:

» Any spontaneous human memory, be it individuals or collectivity, is incidental, qualitative, evaluative, selective and egocentric. Its content depends, after all, on the attributes of the subject and on its sensitivity, attitude, expectations and prejudices, and it records especially what is striking to its subject, which separates from the background, breaks from routine, surprises, surprises – that is, events. At the same time it chooses and hierarchizes them because of their importance to the subject, and preserves them in the form in which they were experienced, with the whole envelope of feelings that grew in him, when he first perceived them¹⁶.

¹⁶ K. Pomian, *Miejsca pamięci...*, p. 4.

Wykaz ilustracji

Taras południowy prowadzący do Sanktuarium Józefa Piłsudskiego, fot. Małgorzata Stępnik	6
Taras południowy i wejście do Sanktuarium w latach 1938–1939, zbiory Narodowego Archiwum Cyfrowego	6
Portal wejściowy do Sanktuarium, fot. Małgorzata Stępnik	9
Portal wejściowy w latach 1938–1939, zbiory Narodowego Archiwum Cyfrowego	9
Fragment tarasu południowego, fot. Małgorzata Stępnik	10
Kartusz i sztandary nad portalem wejściowym – orzeł strzelecki i litery JP na kartuszu oraz sztandary zrekonstruowane w 2014 roku, fot. Małgorzata Stępnik	12–13
Płyta z fragmentem poematu <i>Beniowski</i> Juliusza Słowackiego nad portalem wejściowym, fot. Małgorzata Stępnik	15
Zdjęcie górne – Stanisław Durlej (z lewej) w drzwiach wejściowych do Sanktuarium, 1938–1939, zbiory Muzeum Narodowego w Kielcach	16
Zdjęcie dolne – oficerowie przed wejściem do Sanktuarium podczas jego otwarcia 2 października 1938 roku, zbiory Muzeum Narodowego w Kielcach	16
Kopie sztandarów 1 i 4 Pułku Piechoty Legionów, fot. Małgorzata Stępnik	18
Polska flaga na fasadzie Muzeum Narodowego w Kielcach, fot. Małgorzata Stępnik	21
Detal żeliwnej bramki we wnętrzu Sanktuarium, fot. Małgorzata Stępnik	22
Marszałek Józef Piłsudski z żoną Aleksandrą na stadionie podczas V Zjazdu Związku Legionistów Polskich w Kielcach 8 sierpnia 1926 roku, zbiory Narodowego Archiwum Cyfrowego	24–25
<i>Potyczka na folwarku Czarnów</i> – część kieleckiego tryptyku Stanisława Kaczora Batowskiego, Lwów 1935, fot. Małgorzata Stępnik	27

<i>Wejście strzelców do Kielc</i> – część kieleckiego tryptyku Stanisława Kaczora Batowskiego, Lwów 1935, fot. Małgorzata Stępnik	28
<i>Potyczka na ulicach Kielc</i> – część tryptyku kieleckiego Stanisława Kaczora Batowskiego, kopia autorstwa Krzysztofa Jackowskiego, Kielce 1994, fot. Małgorzata Stępnik	31
Szkic do kieleckiego tryptyku Stanisława Kaczora Batowskiego, Lwów 1934–1935, fot. Małgorzata Stępnik	32–33
Widok przez otwarte drzwi do Sanktuarium, fot. Małgorzata Stępnik	37
Sala Sztandarowa, fot. Małgorzata Stępnik	38
Sala Sztandarowa w latach 1938–1939, zbiory Muzeum Narodowego w Kielcach	40
Sala Sztandarowa, fot. Małgorzata Stępnik	40–41
<i>Księga Złota Miasta Kielc</i> wykonana przez Roberta Jahodę w 1937 roku, fot. Małgorzata Stępnik	45
Popiersie Marszałka wykonane przez Stanisława Rzeckiego, 1938–1939, zbiory Narodowego Archiwum Cyfrowego	46
Kopia sztandaru 4 Pułku Piechoty Legionów na tle kaplicy, fot. Małgorzata Stępnik	49
Sala Sztandarowa, fot. Małgorzata Stępnik	52
Orzeł na drzewcu sztandaru 4 Pułku Piechoty Legionów, fot. Małgorzata Stępnik	55
Kopia sztandaru 4 Pułku Piechoty Legionów, fot. Małgorzata Stępnik	56
Fragment kopii sztandaru 1 Pułku Piechoty Legionów, fot. Małgorzata Stępnik	60–61
Drzwi do Sanktuarium ze stylizowaną klamką w kształcie głowy orła, fot. Małgorzata Stępnik	62
Jeden z portali i żeliwne bramki w Sanktuarium Józefa Piłsudskiego w latach 1938–1939, zbiory Narodowego Archiwum Cyfrowego	65
Fragment postumentu pod maskę pośmiertną z inicjałami Marszałka, fot. Małgorzata Stępnik	66
Orzeł w loggii wejściowej do Muzeum Narodowego w Kielcach, fot. Małgorzata Stępnik	69
Sala Marmurowa, fot. Małgorzata Stępnik, fot. Małgorzata Stępnik	72–73
Kopia kurtki mundurowej Marszałka Józefa Piłsudskiego, fot. Małgorzata Stępnik	76
Popiersie Józefa Piłsudskiego autorstwa Stanisława Rzeckiego, fot. Małgorzata Stępnik	78
Fragment sztandaru 4 Pułku Piechoty Legionów, fot. Małgorzata Stępnik	81

Sala Marmurowa, fot. Małgorzata Stępnik	82–83
Maska pośmiertna Józefa Piłsudskiego 1938–1939, zbiory Narodowego Archiwum Cyfrowego	83
Popiersie Józefa Piłsudskiego wykonane przez Konstantego Laszczkę w 1916 roku, fot. Małgorzata Stępnik	85
Marmurowy stół wykonany w 1930 roku skąpany w witrażowym świetle, fot. Małgorzata Stępnik	86
Motyw wężyka generalskiego na marmurowej posadzce w Sanktuarium, oświetlonej słońcem wpadającym przez kolorowe witraże, fot. Małgorzata Stępnik	88–89
Fragment Sanktuarium, fot. Małgorzata Stępnik	90
Witraż w oknie Sanktuarium w latach 1938–1939, zbiory Narodowego Archiwum Cyfrowego	92
Zrekonstruowany witraż w Sanktuarium, fot. Małgorzata Stępnik	93
Fragment okna witrażowego w Sanktuarium, fot. Małgorzata Stępnik	95
Sanktuarium z charakterystycznym żyrandolem i maską pośmiertną Józefa Piłsudskiego, fot. Małgorzata Stępnik	96
Żyrandol w Sanktuarium w latach 1938–1939, zbiory Narodowego Archiwum Cyfrowego	96
Sala Marmurowa, fot. Małgorzata Stępnik	98–99
Popiersie Józefa Piłsudskiego wykonane przez Stanisława Rzeckiego, fot. Małgorzata Stępnik	103
Fragment posadzki w Sanktuarium z charakterystycznym motywem – wężykiem generalskim, fot. Małgorzata Stępnik	104
Fragment witrażu w Sanktuarium, fot. Małgorzata Stępnik	107
Żyrandol w Sali Marmurowej, fot. Małgorzata Stępnik	108
Sanktuarium z oknem witrażowym, fot. Małgorzata Stępnik	111
Kopia kurtki mundurowej Marszałka, fot. Małgorzata Stępnik	112–113
Fragment obrazu <i>Wejście strzelców do Kielc</i> Stanisława Kaczora Batowskiego, przedstawiający Marszałka Piłsudskiego, fot. Małgorzata Stępnik	114
Bramka żeliwna w Sanktuarium, fot. Małgorzata Stępnik	118
Fragment kopii sztandaru 4 Pułku Piechoty Legionów, fot. Małgorzata Stępnik	123
Obraz Matki Boskiej Ostrobramskiej w kaplicy, fot. Małgorzata Stępnik	124

Świeczniki w kaplicy, fot. Małgorzata Stępnik	127
Tablica pamiątkowa w loggii wejściowej Dawnego Pałacu Biskupów Krakowskich w Kielcach, fot. Małgorzata Stępnik	128
Fragment kartusza kamiennego z godłem państwowym w kaplicy, fot. Małgorzata Stępnik	131
Okno w kaplicy, fot. Małgorzata Stępnik	132
Kaplica z kartuszami herbowymi, fot. Małgorzata Stępnik	133–134
Obraz Matki Boskiej Ostrobramskiej w kaplicy, fot. Małgorzata Stępnik	137
Kopia maski pośmiertnej Józefa Piłsudskiego autorstwa Anny Dulny-Perlińskiej, 1990, fot. Małgorzata Stępnik	138
Sklepienie kaplicy, fot. Małgorzata Stępnik	140–141
Kaplica widziana od strony Sali Sztandarowej, fot. Małgorzata Stępnik	143
Kaplica z obrazem Matki Boskiej Ostrobramskiej, fot. Małgorzata Stępnik	144
Fragment kamiennego kartusza w kaplicy, fot. Małgorzata Stępnik	147
Fragment kamiennego kartusza w kaplicy, fot. Małgorzata Stępnik	148
Fragment kamiennego kartusza w kaplicy, fot. Małgorzata Stępnik	151
Fragment kamiennego kartusza z herbem Piłsudskich w kaplicy, fot. Małgorzata Stępnik	152
Fragment kamiennego kartusza w kaplicy, fot. Małgorzata Stępnik	155
Model pomnika Józefa Piłsudskiego w Opatowcu, fot. Małgorzata Stępnik	156
Polska flaga na tle fasady Muzeum Narodowego w Kielcach, fot. Małgorzata Stępnik	159
Płaskorzeźba przedstawiająca Marszałka Józefa Piłsudskiego, fot. Małgorzata Stępnik	160
Popiersie Józefa Piłsudskiego wykonane przez Konstantego Laszczkę w 1916 roku, fot. Małgorzata Stępnik	168
Model Pomnika Czynu Legionowego autorstwa Stefana Maja, 1991, fot. Małgorzata Stępnik	171
Fragment tryptyku kieleckiego widziany przez portal w Sali Marmurowej, fot. Małgorzata Stępnik	172
Fragment witrażu z motywem wężyka generalskiego, fot. Małgorzata Stępnik	184

Indeks nazwisk¹

Albrecht Janusz 44, 161	Burghardt Bronisław 43, 161
Anusz Antoni 161	Bursche Juliusz 161
Arciszewski Tomasz 161	Butkiewicz Michał 161
Artwiński Stefan 50, 53, 87, 91, 102	Byczyński Stefan zob. Wojnar-Byczyński Stefan
Assmann Aleida 7	
Assmann Jan 7	Car Stanisław 161
Axentowicz Teodor 105	Chodźko Witold 161
	Chomyszyn Grzegorz 161
Balcer Edward 50	Chyliński Konstanty 161
Bandrowski Juliusz zob. Kaden-Bandrowski Juliusz	Cichoracki Piotr 17, 23
Bartel Kazimierz 161	Cichowski Roman 87
Batowski Kaczor Stanisław 146	Czarnecki Henryk 100, 110
Beck Józef 94, 161	Czekanowski Jan 161
Belina-Prażmowski Władysław 75, 161	Czuma Ignacy 161
Berbecki Leon 161	
Biernacki Stefan zob. Dąb-Biernacki Stefan	Dąb-Biernacki Stefan 162
Bilski Mieczysław 87	Dembiński Bronisław 162
Biłowicki Bronisław 145	Dębicki Roman 50
Bobkowski Aleksander 161	Długosz Waław 162
Borowski Waław 109	Długoszowski Bolesław zob. Wieniawa-Długoszowski Bolesław
Bracha Lidia zob. Michalska-Bracha Lidia	Dłużewski Juliusz zob. Nowak-Dłużewski Juliusz
Breyer Tadeusz 43	Doleżał Franciszek 162
Brzęk-Osiński Michał Tadeusz 36, 42, 44, 109, 161	Dreszer Gustaw zob. Orlicz-Dreszer Gustaw
Bujak Franciszek 161	Drojanowski Waław 162
Bukowiecki Stanisław 43, 161	Drzewiecki Franciszek 162
	Dulny-Perlińska Anna 139

¹ Indeks obejmuje tekst główny, przypisy rzeczowe oraz aneksy, zob. A. Wolański, *Edycja tekstów*, Warszawa 2008, s. 317.

Dziadosz Władysław 51, 64, 67, 87, 91, 94, 97, 100–102, 105, 162
Dziewiałtowski Kazimierz zob. Gintowt-Dziewiałtowski Kazimierz
Dziwoń Feliks 117
Englert Adam 43
Fabrycy Kazimierz 162
Fajans Waław 43, 162
Fałat Julian 105
Folga-Januszewska Dorota 154
Fuksiewicz Michał 117, 119
Furnal Bohdan 133, 139, 142
Galica Andrzej 162
Gawlina Józef Feliks 162
Gettel Paweł 87
Gintowt-Dziewiałtowski Kazimierz 162
Goff Jacques Le 7
Gorczyca Wojciech 162
Gorzechowski Jan zob. Jur- Gorzechowski Jan
Gottlieb Leopold 106
Grabski Bronisław 139
Grażyński Michał 162
Grostern Stefan 162
Gruber Henryk 43, 162
Gwiżdż Feliks 44, 162
Górecki Roman 29, 30, 35, 36, 42, 43, 162
Gąsiorowski Janusz Tadeusz 162
Halbwachs Maurice 8
Hassbach Erwin 162
Hauke-Nowak Aleksander 162
Hein-Kircher Heidi 17, 23, 54
Herse Bogusław 162
Helczyński Bronisław 162

Hitler Adolf 129
Hlond August 162
Hołyński Jan 162
Hubicki Stefan 162
Hyla Wincenty 162
Iliew Ilia 139
Iłakowiczówna Kazimiera 163
Jackowski Krzysztof 146, 186
Jagodziński Zygmunt 163
Jakubowski Władysław 50
Januszewska Dorota zob. Folga-Januszewska Dorota
Jarecki Stanisław 87
Jaroszewicz Waław 163
Jaroszewiczowa Halina 163
Jaroszyński Maurycy 163
Jastrzębowski Wojciech 36, 42, 43, 109, 163
Jastrzębski Wincenty 163
Jaszczołt Władysław 163
Jaworowski Rajmund 163
Jur-Gorzechowski Jan 163
Jurkiewicz Oskar 71
Józewski Henryk 163
Jędrzejewicz Janusz 35, 76, 163
Jędrzejewicz Waław 34, 76, 163
Kaczor Stanisław zob. Batowski Kaczor Stanisław
Kaden-Bandrowski Juliusz 163
Kakowski Aleksander 35, 163
Kaliński Emil 163
Kaplicki Mieczysław 163
Karszo-Siedlewski Tadeusz 163
Kasprzycki Tadeusz 35, 76, 163
Kasprzykowski Edward 50
Kazimierski Jerzy 139
Kielak Stanisław 163

Kircher Heidi zob.
Hein-Kircher Heidi
Kirtiklis Stefan 163
Klarner Czesław 163
Kleszczyński Edward 163
Klukowski Bronisław zob.
Nakoniecznikow-Klukowski
Bronisław
Koc Adam 36, 43, 163
Kochanowski Jan Karol 163
Kocur Adam 163
Kocyłowski Józefat 163
Kornat Marek 36
Korsak Władysław 43, 87, 91, 164
Korzeniewski Bartosz 130
Kostek-Biernacki Waław 164
Kosterski-Spalski Władysław 100
Kozłowski Leon 164
Kozłowski Tomasz Stefan 50
Kołodziejski Henryk 164
Kościuszko Tadeusz 57
Kroebl Adam 87
Krotowska Julia 164
Krychowski Tadeusz 164
Krzemieński Jakub 42, 164
Kubiakowski Marian 133, 142
Kuczyński Janusz 133
Kukiel Marian 75
Kula Marcin 7, 15
Kwaśniewski Mikołaj 164
Kwiatkowski Eugeniusz 164
Kühn Alfons 164

Lamot Wiktor 48, 51, 54
Laszczka Konstanty 105, 110, 146
Lechnicki Felicjan 164
Lechnicki Tadeusz 164
Lenartowicz Stefan 44, 164
Libicki Konrad 71
Lubomirski Zdzisław 164

Ludkiewicz Seweryn 164

Łapiński Julian 50
Łotocki Ołeksandr 164
Łukasiewicz Mieczysław 87, 91

Mackiewicz Jan 50
Makowski Waław 164
Malczewska-Pawelec Dorota 125
Malewski Wiktor 164
Malinowski Marian 44, 164
Manteuffel Ignacy 87, 91
Maruszewski Artur 164
Massalski Edmund 100, 102
Maternicki Jerzy 75
Mauersberger Jan 164
Maziarski Stanisław 164
Mazurek Marek 133
Met Bogdan 136, 142
Met Bożena 136, 142
Michalska-Bracha Lidia 133
Michałowicz Michał 164
Michałowski Czesław 164
Miedziński Bogusław 164
Miklaszewski Bolesław 165
Minkowski Anatol 165
Moraczewski Jędrzej 165
Morawski Eugeniusz 43
Mościcki Ignacy 165
Młodzianowski Kazimierz 51

Nakoniecznikow-Klukowski
Bronisław 165
Nitsch Krzysztof 136
Nora Pierre 7, 8, 14, 77, 115, 139,
153
Norwid-Neugebauer Mieczysław
165
Nowak-Dłużewski Juliusz 126
Nowak Aleksander zob.
Hauke-Nowak Aleksander

Nowak Jan 133
Nowak Stanisław 165

Oleś Andrzej 100, 102, 105, 110,
117, 119
Orlicz-Dreszer Gustaw 165
Osiński Aleksander 165
Ostrowski Bolesław 50

Paciorkowski Jerzy 87, 165
Paruch Waldemar 17, 120
Paschalski Franciszek 165
Paławski Stanisław 165
Pawelec Dorota zob.
Malczewska-Pawelec Dorota
Pawelec Tomasz 125
Perlińska Anna zob. Dulny-
Perlińska Anna
Piasecki Julian 165
Piestrzyński Eugeniusz 165
Pieńkowski Stefan 165
Piłsudska Aleksandra 101, 165
Piłsudski Józef passim
Pochmarski Bolesław 59
Podoski Bogdan 165
Pohoski Jan 165
Pomarański Stefan 76
Pomian Krzysztof 7, 11, 14, 77, 157,
159
Poniatowski Juliusz 43, 165
Poniatowski Józef 57
Pruszkowski Tadeusz 43, 165
Prystor Aleksander 35, 75, 165
Pušnik Maruša 153
Pękałski Leonard 109
Pękoławski Stanisław 87, 91, 116

Raczkiewicz Władysław 35, 165
Raczyński Roger 165
Radziszewski Ignacy 165
Radziwiłł Janusz 165

Rajchman Henryk 165
Rakowski Bronisław 75
Rakowskyj Iwan 165
Raszka Jan 68, 101
Remer Jerzy 165
Ricoeur Paul 7
Roman Walery 166
Roźniecki Józef 166
Rudkowski Marian 166
Rummel Juliusz 166
Runge Stanisław 166
Rydz-Śmigły Edward 35, 59, 76, 94,
101, 166
Ryszkiewicz Józef 30
Rzecki Stanisław 105, 106, 109, 117,
119

Sapieha Adam Stefan 165
Schorr Mojżesz 166
Schätzel Tadeusz 166
Sieczkowski Stefan 166
Siedlecki Krzysztof 36, 42, 71, 166
Siedlewski Tadeusz zob.
Karszo-Siedlewski Tadeusz
Sieroszewski Waław 43, 75, 166
Sierpiński Waław 166
Sikorski Bolesław 166
Skierski Stefan 166
Skotnicki Maksymilian 50
Skuczyński Wincenty 105, 110, 129,
146
Skwarczyński Adam 76
Snopczyński Antoni 166
Sokolnicki Michał 75
Sonnewend Stefan 106
Sosnkowski Kazimierz 28, 35, 76,
166
Sowiński Zygmunt 51, 102
Spalski Władysław zob.
Kosterski-Spalski Władysław
Stachiewicz Julian 75

Stamirowski Kazimierz 166	Trojanowski Mieczysław 119
Stangreciak Bożenna 139	Twardo Stanisław 43, 167
Staniewicz Witold 166	
Staniszewski Wacław 166	Urbański Krzysztof 133
Stankiewicz Franciszek 166	
Starczewska-Chorażyna Halina 43	Vieweger Teodor 167
Starzak Władysław 44, 166	
Starzyński Stefan 36, 42, 43, 166	Wagner Edwin 167
Stefanowska-Kwiatkowska Ella 167	Waledyński Dionizy (Konstanty Nikołajewicz) 167
Stpiczyński Wojciech 36, 167	Walewski Jan 30, 44, 167
Strasburger Henryk 43, 167	Warchałowski Edward 167
Strynkiewicz Franciszek 109	Wasilewski Leon 75, 76
Sujkowska Helena (Halina) Antonina 30, 36, 42, 43, 71, 167	Weiss Wojciech 167
Sujkowski Antoni 43, 167	Werner Edward 168
Supiński Leon 167	Wic Janusz 142
Szacka Barbara 7, 8	Wieniawa-Długoszowski Bolesław 35, 36, 39, 51, 67, 76, 168
Szapszał Seraja 167	Wierzbicki Andrzej 168
Szczawiński Roman 51	Wierzyński Kazimierz 71
Szembek Jan 167	Więckowski Erwin 168
Szeptycki Andrzej (Roman Maria Aleksander) 167	Włodek Józef 168
Szereszowski Rafał 167	Wojnar-Byczyński Stefan 50
Szpociński Andrzej 7	Woytowicz Bolesław 43
Szymański Antoni 167	Wróblewski Stanisław 168
Szynkiewicz Jakub 167	Wyspiański Stanisław 105
Sławek Walery 30, 35, 75, 166	
Sławoj-Składkowski Felicjan 35, 166	Zaleski August 43, 168
Słowacki Juliusz 146, 185	Zamojski Eugeniusz 50
	Zawadzki Władysław Marian 168
Ścieżyński Mieczysław 167	Zawistowski Władysław 43
Śliwiński Artur 30, 36, 42, 43, 63, 75, 167	Załączny Jolanta 17
Śmigły Edward zob. Rydz-Śmigły Edward	Zborowski Marian 50
Świdorski Stefan 167	Zdziechowski Marian 168
Świerzawski Stanisław 167	Zieliński Hugo 71
Świtalski Kazimierz 167	Zulauf Juliusz 102
	Zyndram-Kościalkowski Marian 29, 168
Tołwiński Tadeusz 167	
Traugutt Romuald 57	Żeligowski Lucjan 168
	Żongołłowicz Bronisław 168